

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
Homepage: <https://nbsh.basu.ac.ir/>
Vol. 13, No. 36, Spring 2023

Location of Bozanjerd Monastery in Hamedan Plain based on Historical Documents and Archaeological Evidence

Rezaei, M.¹; Mohammadi, M.²; Mollazadeh, K.³

<https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.26419.2497>

Received: 2022/06/11; Accepted: 2022/08/20

Type of Article: **Research**

Pp: 287-324

Abstract

With the conversion of the Mongol Ilkhans to Islam and the support and leadership of the great Iranians, the construction of religious complexes received special attention and large and prestigious complexes were established, especially in cities such as Tabriz, Maragheh, Soltanieh and Hamedan. One of the significant and great collections of the patriarchal period is the Bozanjerd monastery, which was built by Ghazan Khan, the patriarchal king, in the plain of Hamedan. This important complex has disappeared over time and the exact reasons for its construction as well as the quantity and quality of its construction are not available. The main purpose of this article is to identify the status of this religious complex through the study of archaeological data obtained from modern studies and historical documents. The questions of this research are: According to historical documents and archeological evidence, where can Bozanjerd Monastery be located? And the influence of which areas in terms of construction style and design can be seen in the pottery and tiling works of Buzanjard area? The present study is a historical and descriptive-analytical research in which information has been collected in the form of documents and field matching of the findings of this field with other regions. According to the results, this complex is located about 60 km east of Hamedan and next to the communication route from Hamedan to Saveh and the south of the current village of Buzineh-e-Jard. Has given this collection. Comparable cases with the findings of this area based on shape, texture and technical details in neighboring cultural centers such as Markazi province (Aweh, Zolf Abad), Rey, Kermanshah (Kangavar and Bistoon), Zanjan (Aq Kand, Soltanieh) and northwest of Iran (Takht-e Soleiman and Urmia), which were more closely related to the Hamedan plain, have been identified and studied.

Keywords: Bozanjerd Monastery, Ilkhanids, Ghazan Khan, Hamedan Plain, Buzineh Jerd.

1. PhD in Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamedan, Iran (Corresponding Author).
Email: m.mohammadi@basu.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Citations: Rezaei, M.; Mohammadi, M. & Mollazadeh, K., 2023, "Location of Bozanjerd Monastery in Hamedan Plain based on Historical Documents and Archaeological Evidence". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 13(36): 287-324. (doi: 10.22084/nb.2022.26419.2497).
Homepage of this Article: https://nbsh.basu.ac.ir/article_5204.html?lang=en

PAZHOSHESH-HA-YE BASTANSHENASI IRAN
Archaeological Researches of Iran
Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Publisher: Bu-Ali Sina University. All rights reserved.

© Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the *Creative Commons*.

Introduction

According to the issues raised, the location mentioned in historical sources for Bozanjerd monastery complex, its name and similarity with the current name of Buzinehjerd village, the historical and religious importance of this village during the Islamic period, archaeological evidence that indicates the existence of important collections in this It has an area and finally the discovery of the mentioned treasure all corresponds to the location of the historical monastery of Bozanjerd with the ancient site of the village of Buzineh Jerd.

The location of Buzanjard village and its importance in ancient written sources can be clearly examined; In other words, the collection of written documents from Bozanjerd contains valuable information that directly refers to the characteristics of the building, the location of ten Bozanjerd and mentioning its distances to neighboring areas, including Hamedan. As mentioned, Ibn Khordadbeh, Moqaddasi, Katib Baghdadi, Hamavi and Abdul Haq Baghdadi have written the distance from Hamedan to Buzanjard as 10 farsakhs (Table 1). This distance is mentioned in another way, such as a house, a dock and a stage, from Hamedan to Saveh and Rey, in the Jabal region. According to what is commonly used in Farsi and Farsang in today 's common geographical term, this unit of distance is equal to six thousand yards or six kilometers (Dehkhoda, 1998 and Farhang Farsi Amid, 1996).

According to historical documents, if we consider the distance from Hamedan city to Bozanjerd village to be ten farsakh, this place was located about 60 km northeast of Hamedan city, on the way from Hamedan to Saveh. A house and a stage is the amount of distance that a traveler travels in one day with a compound between two stops; This amount of distance has generally been about 8 farsakhs (Persian dictionary of Dehkhoda and Amid).

Identified Traces

According to historical documents, the birthplace of Khajeh Imam Abu Ya'qub Yusuf ibn Ayub Buzanjardi in the year 440-441 AH. He is known as one of the great elders of Sufism in the village of Buzanjard in Hamedan (Samaani 1962 J 2: 356; Ibn Khalkan, 1994: J 7: 79). The rise of this mystic from the village of Buzanjard added more and more to this place in the following centuries and was considered by the patriarchal Muslim rulers. Naturally, this place is located in the alluvial and northern part of the habitat of Alvand mountain valleys and northeast of Hamedan-Bahar plain. Sefidkuh mentioned in the comprehensive texts of histories and

history of Mubarak Ghazani near Bozanjerd Monastery (Hamedani, 1994: 1385; Hamedani, 1979: 215) with a distance of approximately 750 meters, in the east and southeast of the area, is considered the most important neighboring natural complication. Evidence, a large part of the stone materials (especially in the foundation of the building) of the surrounding buildings was provided from this mountain. The central and main area of the monastery complex is located at latitude $35^{\circ} 1' 7.32''$ N and longitude $48^{\circ} 56' 41.61''$ E, at an altitude of 1624 meters above sea level (Figure 1). Based on the description of distances in historical texts, this place name is completely compatible with the location of the current village at the expense of Jerd Hamedan. What can be seen today, this place is located exactly on the main and historical route of Hamedan to Saveh and Rey.

Conclusion

According to the written historical sources, Bozanjard was considered as one of the ancient and prestigious villages of Hamedan (with fortifications and gates) which was located 10 farsakhs of the main route from Hamedan to Saveh and Rey, near Sefidkuh (east and south of the area). According to the evidence, this route was the same route of Greater Khorasan, which is currently known as the old road from Hamedan to Qahvand. The study of historical sources, the name of the complex, geographical location and archaeological studies show that the location of this complex is in the vicinity of the current village of Buzineh Jard, one of the functions of the shopping department of Hamadan city and 60 km from Hamadan, on the way to Saveh. The reason for the importance of this place is that it is located on the east-west highway, and from the 5th century AH onwards, due to the birthplace of Khajeh Imam Abu Ya'qub Yusuf ibn Ayyub Buzanjardi, is one of the great elders of Sufism and this recent issue seems to be one of the main reasons for Ghazan Khan The construction of a monastery complex has been in this place. In addition, the general and special heartfelt desire for Sufism and the public interest in moral refinement and self-cultivation, as well as due to unique social and economic factors such as popular material poverty and economic crises, and patriarchal elders' support for Sufis, led to Monasteries spread and Sufism and mysticism became the dominant worldview of this period.

Field and archeological excavations carried out at this site led to the identification of extensive and valuable architectural remains from the patriarchal period, including square bricks and brick and gold tiles of the patriarchal period, especially fragments of inscription tiles similar to

the examples of Abagakhan palace in Takht-e Soleiman. Along with the architectural remains, a wide range of pottery pieces of the seventh and eighth centuries AH were identified and studied, which in general testify to the existence of a large and valuable collection in this place in the period under discussion. Comparable cases with these findings based on the shape, construction technique and design in other cultural centers of the sixth to eighth centuries AH, especially areas (historical sites of Markazi province (Zolf Abad, Aweh, Tahiq) Rey, Kermanshah (Kangavar, Bistoon), Zanjan (Soltanieh), Boroujerd and northwestern Iran (Takht-e Soleiman and Urmia), which were more closely related to the Hamedan plain, have been identified and studied, indicating the cultural and artistic connections of these areas in the period under discussion and similar architectural and artistic tradition in this Areas. The discovery of metal treasures attributed to Bozanjerd is another evidence of the location and importance of the monastic complex under study. This treasure was most likely part of the gifts and assets of the Bozanjerd monastery complex; Similar to the treasures of other religious and non-religious centers. In the end, it is hoped that future archaeological excavations and studies will provide more information about the construction periods, scope and architectural and artistic features of this complex.

مکان یابی خانقاه بوزنجر دشت همدان براساس مستندات تاریخی و شواهد باستان‌شناسی

مصطفی رضائی^I، مریم محمدی^{II}، کاظم ملازاده^{III}

شناسه دیجیتال (DOI): <https://dx.doi.org/10.22084/NB.2022.26419.2497>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۳/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۹

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۲۸۷-۳۲۴

چکیده

با گرویدن ایلخانان مغول به دین اسلام و همراهی و صدارت بزرگان ایرانی، احداث مجموعه‌های مذهبی مورد توجه ویژه قرار گرفت و مجموعه‌های بزرگ و معتبری، به ویژه در شهرهایی چون تبریز، مراغه، سلطانیه و همدان برپا داشتند؛ از جمله مجموعه‌های شاخص و عظیم دوره ایلخانی خانقاه بوزنجر است که از ساخته‌های «غازان خان» پادشاه ایلخانی، در دشت همدان به شمار می‌آمده است. این مجموعه مهم با گذشت زمان از میان رفته و اطلاع دقیقی از دلایل ساخت آن و نیز کمیّت و کیفیت ساختمانی آن در دست نیست. هدف اصلی این پژوهش شناسایی وضعیت این مجموعه مذهبی از طریق مطالعه داده‌های باستان‌شناختی حاصل از بررسی‌های نوین و اسناد تاریخی است. پرسش‌های این پژوهش عبارتند از: با توجه به مستندات تاریخی و شواهد باستان‌شناسی خانقاه بوزنجر را در کجا می‌توان جایابی کرد؟ و تأثیر کدام مناطق به لحاظ سبک ساخت و نقش مایه، در آثار سفالی و کاشی‌کاری محوطه بوزنجر دیده می‌شود؟ پژوهش حاضر، از نوع تحقیقات تاریخی و توصیفی-تحلیلی است که گردآوری اطلاعات در آن به صورت اسنادی و تطبیق میدانی یافته‌های این حوزه با سایر مناطق صورت گرفته است. براساس نتایج به دست آمده، این مجموعه در حدود ۶۰ کیلومتری شرق همدان و در کنار مسیر ارتباطی همدان به ساوه و جنوب روستای کنونی بُزینه جرد واقع بوده و غازان خان به جهت کرامتی که نسبت به «خواجه یوسف بوزنجر دی همدانی» (از بزرگان تصوف) داشته دستور ساخت این مجموعه را داده است. موارد قابل مقایسه با یافته‌های این محوطه براساس شکل، نقش مایه و جزئیات فنی در مراکز فرهنگی همجوار هم چون: استان مرکزی (آوه، ذلف‌آباد)، ری، کرمانشاه (کنگاور و بیستون)، زنجان (آق‌کند، سلطانیه) و شمال غرب ایران (تخت سلیمان و ارومیه) که در ارتباط نزدیک‌تر با دشت همدان قرار داشتند، شناسایی و مطالعه شده است.

کلیدواژگان: خانقاه بوزنجر، ایلخانیان، غازان خان، دشت همدان، بُزینه جرد.

I. دکترای باستان‌شناسی، گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

II. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران (نویسنده مسئول).
Email: m.mohammadi@basu.ac.ir

III. دانشیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

ارجاع به مقاله: رضائی، مصطفی، محمدی، مریم؛ ملازاده، کاظم، ۱۴۰۲، «مکان یابی خانقاه بوزنجر دشت همدان براساس مستندات تاریخی و شواهد باستان‌شناسی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۳۶(۳): ۲۸۷-۳۲۴. doi: 10.22084/nb.2022.26419.2497

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه:

https://nbsh.basui.ac.ir/article_5204.html

فصلنامه علمی گروه باستان‌شناسی دانشکده هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

© حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقاله چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

بعد از دوره آغازین حاکمیت مغولان بر ایران که کشتار، غارت و ویرانی بسیاری همراه داشت، دولت ایلخانی قوام یافت و با به‌کارگیری وزیران دانشمند ایرانی، عصر جدید و متفاوتی آغاز شد که با ساخت‌وساز و آبادانی در مراکز مهم سیاسی، مذهبی و آئینی همراه بود که امروزه بقایای آن‌ها را می‌توان در مناطق مختلف فلات ایران مشاهده کرد. پادشاهان مختلفی درگیر این ساخت‌وساز بودند که نامدارترین آن‌ها «غازان خان» (۶۹۴-۷۵۳ ه.ق.) است که در دوره حاکمیت خود و به‌ویژه با پذیرش دین اسلام، بناها و مجموعه‌های زیادی هم‌چون تبریز، پایتخت ایلخانان مغول برپا داشت؛ محله یا مجموعه شنب‌غازان و ربع‌رشیدی که به‌صورت یک شهرک بزرگ علمی و به معاونت «خواجه فضل‌الله همدانی» ساخته شده بود، از این جمله است. به‌دلایل مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، تصوف و ساخت خانقاه (عبادتگاه صوفیان) در دوره ایلخانی رونق بسیار پیدا کرد و مجموعه‌های زیادی ساخته و یا بازسازی شدند که بقایای تعدادی از آن‌ها برجای مانده (مجموعه‌های بایزید بسطامی، شیخ عبدالصمد نطنزی، خانقاه و مزار شیخ علاءالدوله سمنانی و خانقاه خواجه رشیدالدین در یزد) و یا این‌که تنها از طریق اسناد تاریخی می‌توان با آن‌ها (ازجمله تبریز و همدان) آشنا شد. بسیاری از حاکمان و ایلخانان مغول هم‌چون غازان خان، «سلطان محمد خدابنده (الجبایتو)» (۷۱۶-۷۵۳ ه.ق.) و «سلطان ابوسعید» (۷۳۶-۷۱۶ ه.ق.)، و نیز برخی از وزیران مانند خواجه نصیرالدین طوسی (۶۷۲ ه.ق.)، رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۷۱۸ ه.ق.) و فرزندش «خواجه غیاث‌الدین محمد» (۷۳۶ ه.ق.) نیز آشکارا به تصوف گرایش داشتند و با ساختن خانقاه‌های متعدد و بخشیدن اموال و وقف املاک فراوان برای آن‌ها، از صوفیان و حنفیان حمایت می‌کردند (مرتضوی، ۱۳۳۶: ۳۲۰). «ابواب‌البر» در اصطلاح به مجموعه‌هایی گفته می‌شود که حکام برای رضایت خداوند و طلب دعای مؤمنان به صورت موقوفاتی به وجود می‌آوردند (همدانی، ۱۳۵۸: ۲۵۷). ایده اولیه احداث این بناها، ایجاد اماکن عام‌المنفعه برای مردم بود تا همان‌طورکه از اسمش پیداست، آثار متأخر این باقیات در آن دنیا باب‌های ببری برای سازندگان و واقفانشان باشد (بلالی‌اسکویی و همکاران، ۱۳۹۱: ۴۸).

خانقاه برای نیایش و تعلیم صوفی‌های سرآمد ساخته می‌شد و متناسب با جایگاه و اعتبار پیر طریقت، از یک بنای کوچک و ساده تا یک مجموعه گسترده، با معماری هنرمندانه، یادمانی و کاربری چندگانه متفاوت بود. خانقاه‌های اخیر به‌لحاظ کالبدی دارای فضاهای بزرگ گنبددار (جهت سماع، نیایش و آموزش)، صحن‌های روباز، حجره‌های متعدد، محل پذیرایی مسافران و سالکان، محلی برای پرستاری بیماران، خلوت‌خانه و گاه کتابخانه بودند (خواندمیر، ۱۳۳۳ ج ۳: ۱۸۸-۱۸۸؛ کیانی، ۱۳۶۹: ۴۱۱-۴۱۰). تعدادی از این آرامگاه‌ها در محل دفن عارفان بزرگ ساخته شده و یا این‌که بعد از وفات عارف در محل خانقاه به خاک سپرده می‌شدند؛ لذا تعدادی زیادی از این بناها، با گذشت زمان مجموعه‌های بزرگ آرامگاهی را شکل داده و اعتبار زیادی پیدا می‌کردند (مجموعه شاه نعمت‌الله ولی در

کرمان، مجموعه آرامگاهی بایزید بسطام، تربت شیخ جام، مجموعه شیخ عبدالصمد اصفهانی در نطنز). در این مجموعه‌ها هم‌چنین به فقرا و درماندگان رسیدگی می‌شد (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۳۷۵-۱۳۸۶). جهت نگه‌داری و هزینه‌های این مجموعه‌ها، بنا بر سنت اسلامی، املاک و زمین‌های زیادی وقف و همانند معابد و مجموعه‌های مذهبی دیگر، هدایای بسیاری از طرف حاکمان و طبقات دیگر اجتماعی اهدا می‌شد. علاوه بر اهمیت تاریخی، مذهبی و اجتماعی، مجموعه‌های بزرگ خانقاهی با توجه به مدارک و شواهد برجای مانده از معماری یادمانی و تزئینات فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند که در بحث هنر معماری و تزئینات مرتبط جایگاه ویژه‌ای به خود اختصاص می‌دادند و مطالعه آن‌ها کمک زیادی به شناخت معماری این دوره تاریخی می‌کند. به جهت اعتبار و شکوه مجموعه خانقاه بوزنجر در اسناد تاریخی، شواهد گسترده برجای مانده از آن و گنجینه فلزی منسوب به آن، در این پژوهش تلاش شده ضمن جایابی دقیق خانقاه بوزنجر و دلایل برپایی آن، اطلاعاتی هرچند محدود در ارتباط با گستره، معماری و تزئینات آن ارائه گردد.

دشت همدان در دوره سلجوقی مدتی به‌عنوان مرکز سیاسی انتخاب شده و شواهد از جایگاه مهم این شهر در آستانه غلبه مغولان حکایت دارد. در عهد حاکمیت غازان خان و وزارت خواجه فضل‌الله همدانی، همدان دیگر بار با ساخت مجموعه خانقاهی بزرگی مورد توجه قرار می‌گیرد. آب‌وهوای معتدل همدان در فصول گرم سال، مراتع غنی، تعلق وزیر دانشمند غازان خان به این منطقه و انتساب «خواجه امام ابویعقوب یوسف بن ایوب بوزنجر دی همدانی» (متوفی ۵۳۵ ه.ق.)، از مشایخ صوفیه حنفی ترک‌تبار نیمه دوم قرن ۵ و نیمه اول قرن ۶ ه.ق. و از پیشوایان طریقتی که در دوره‌های بعد به نام «خواجگان» شهرت یافت (بوزنجر دی همدانی، ۱۳۶۲) می‌تواند زمینه این توجه و ساخت‌وساز باشد. بنابر نوشته خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی خانقاه بوزنجر یکی از بناهای مذهبی شاخص و معتبر غازان خان در دشت همدان به‌شمار می‌آمده که به‌دستور وی املاک و اشیاء بسیاری وقف آن بوده است (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۲۲۱؛ همان، ۱۳۵۸: ۱۴۱).

با وجود اشاره به وضعیت خانقاه بوزنجر در متون تاریخی و هم‌چنین وجود حجم فراوان آثار سفالی و معماری شاخص در سطح منطقه مورد مطالعه، تا به امروز برنامه مطالعاتی هدفمند و دقیق جهت ارزیابی اسناد و شواهد باستان‌شناسی برجای مانده مبنی بر مکان‌یابی، علت شکل‌گیری و ویژگی‌های این خانقاه از سوی محققان انجام نگرفته است. آن‌چه به‌وضوح در اسناد مکتوب دیده می‌شود این نکته است که بارها از این خانقاه باشکوه در کنار سایر خانقاه‌ها و ابنیه منسوب به غازان خان و وزیرش، خواجه رشیدالدین فضل‌الله یاد شده است (همدانی، ۱۳۵۸). با این حال مهم‌ترین هدف در انجام این پژوهش مستندسازی و تحلیل مجموعه آثار محوطه امروزی بزینه‌جر و گنجینه فلزی منسوب به آن، و انطباق آن با مدارک تاریخی به‌منظور مکان‌یابی این مجموعه مذهبی دوره ایلخانی است.

پرسش‌های پژوهش: نظر به اشاره اسناد تاریخی و پراکندگی آثار باستان‌شناختی در سطح دشت همدان این پژوهش در پی پاسخ‌گویی به این

پرسش‌ها است. ۱- با توجه به مستندات تاریخی و شواهد باستان‌شناسی خانقاه بوزنجر را در کجا می‌توان جایابی کرد؟ ۲- تأثیر کدام مناطق به لحاظ سبک ساخت و نقش مایه، در آثار سفالی و کاشی‌کاری محوطه بوزنجر دیده می‌شود؟

روش پژوهش: در این پژوهش با توجه به استفاده توأمان از مطالعات و شیوه‌های تاریخی و باستان‌شناسی، رویکرد پژوهش تاریخی-تحلیلی و توصیفی-تحلیلی است و گردآوری اطلاعات هم به روش کتابخانه‌ای و هم بررسی‌های میدانی باستان‌شناسی صورت گرفته و نتایج هر دو بخش به صورت تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته است.

پیشینه پژوهش

در ارتباط با معماری دوره ایلخانی و تصوف در آن دوره به صورت کلی، پژوهش‌های نسبتاً زیادی انجام گرفته که کتاب معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان «دونالد ویلبر» (۱۳۶۵)، تاریخ خانقاه در ایران نوشته «محسن کیانی» (۱۳۶۹: ۲۳۷) و مقالات «تصوف در دوره ایلخانیان» نوشته «منوچهر مرتضوی» (۱۳۳۶)، «رشیدالدین فضل‌اله و اندیشه آبادگری در قلمرو ایلخانان» «غفرانی» (۱۳۸۵)، «سازمان فضایی شهرهای ابواب البر دوره ایلخانی» (بلالی اسکویی و همکاران، ۱۳۹۱) و «ساختار فرهنگی، هنری و اقتصادی خانقاه‌ها در فرآیند رشد مریدان صوفیه ایلخانان ایران» (بحرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۹) از نمونه‌های شاخص آن به شمار می‌آید که به طور اخص به مبانی، زمینه‌های شکل‌گیری، ویژگی‌های هنری، مذهبی و کالبدی خانقاه در دوره ایلخانی پرداخته‌اند؛ اما به صورت اختصاصی در ارتباط با وضعیت دشت همدان در این دوره تاریخی، محوطه‌های ایلخانی منطقه و به ویژه مجموعه خانقاهی ساخته شده توسط غازان خان، مطالعه درخوری انجام نگرفته است. در مجموعه کتاب هنر ایران «هاراری» (۱۳۸۷ ج ۶: ۴-۲۸۹۳) به گنجینه‌ای منتسب به دشت همدان اشاره شده است که بعدها «رضازاده» (۱۳۹۶) به سبک‌شناسی این گنجینه منسوب به محوطه بوزنجر پرداخته است. «اذکائی» (۱۳۸۰) نیز در کتاب همدان نامه به وجه تسمیه و شرح بخشی از متون تاریخی که از روستای بوزنجر و خانقاه آن یاد کرده‌اند، پرداخته است. در مقاله اخیر ازسوی نگارندگان نیز به طبقه‌بندی، گونه‌شناسی و گاهنگاری سفالینه‌های لعابدار این محوطه شاخص در دشت همدان پرداخته شده است (رضائی و همکاران، ۱۴۰۱). نگارندگان در راستای انجام پژوهش‌های جغرافیای تاریخی و بررسی‌های باستان‌شناسی و با توجه به اشارات تاریخی به خانقاه بوزنجر، نخستین بار به مطالعه تاریخی و باستان‌شناسی این مجموعه پرداخته و توانسته آن را با محوطه باستانی شناخته نشده‌ای در منطقه همدان مطابقت دهد.

وضعیت تصوف در دوره ایلخانیان

جامعه قرن هفتم ایران با ظهور مشایخ بزرگ تصوف و عرفان همراه بود که نه تنها اقبال عمومی را در گرایش به تصوف و عرفان افزایش می‌داد، بلکه نفوذ اقوال ایشان

را نیز تا حد زیادی تعمیق می‌بخشید؛ از این‌رو ایلخانان مغول که در فکر تصاحب حکومت و یا جانشینی بودند به‌روشنی گوناگون سعی در کسب اعتماد، توجه و حمایت بزرگان اهل تصوف داشتند تا از این رهگذر مشروعیت و مقبولیتی برای حکومت خود ایجاد کنند. مغولان، علی‌الخصوص ایلخانان مسلمان از حیث سیاسی و اجتماعی گرایش به این سمت می‌یافتند تا با ابراز علاقه به تصوف و دیدار با بزرگان آن، در جامعه ایرانی مقبولیت و مهم‌تر از همه مشروعیتی به‌دست آورند. بدین‌شکل، فکر گرایش ایلخانان به تصوف در اجتماع آن‌روز ایران بسیار مؤثر افتاد و مقبولیتی برای مغولان به‌دست آورد (مرتضوی، ۱۳۳۶: ۳۰۵؛ شکری، ۱۳۹۴: ۵۸). درواقع، اوضاع اجتماعی این برهه از تاریخ حکایت از رواج تصوف و نفوذ مشایخ و توجه عام و خاص به این مذهب و مسلک دارد؛ در همین راستا، ایلخانان (البته با همراهی وزرای دانشمند ایرانی) به ساخت خانقاه‌های متعدد اقدام نموده و موقوفاتی برای آن‌ها مشخص می‌نمودند تا از عواید حاصل از آن بهره‌برند؛ از این‌رو «خانقاه‌هایی که از موقوفات دولتی بهره‌ای داشتند در مشروعیت بخشیدن به حکومت مغولان نقش به‌سزایفا می‌کردند. بدیهی است که گرایش خانان مغول به مسلک تصوف علاوه بر اقتضای زمان بیشتر به سبب تمایل وزرای ایرانی آنان بوده؛ زیرا وزرای عهد ایلخانی غالباً به آئین تصوف علاقه‌مند بودند و در بنیاد کانون‌های خانقاهی اقدام می‌کردند (مرتضوی، ۱۳۳۶: ۳۰۰ و ۳۱۸؛ شکری، ۱۳۹۴)؛ درواقع تمایل و توجه خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی و «غیاث‌الدین محمد» فرزند برومندش نیز به مسلک طریقت و ساخت خانقاه در موقوفات خویش و گرامی داشت اهل عرفان و حضور در مجالس سماع ایشان قابل توجه است (شکری، ۱۳۹۴: ۵۹؛ بحرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۰). علاوه بر آن نیاز به زهد ازسوی مردم در پی دنیا طلبی و اشرافی‌گری حاکمان وقت را می‌توان از دیگر دلایل گرایش به تصوف برشمرد. به‌نوعی از این منظر رنج مردم در رشد و گسترش تصوف و در ادامه رونق خانقاه، مؤثر بوده است. به بیان دیگر، رشد طریقت‌های تصوف، انعکاس نارضایتی‌های مردم از حرص و از حکمرانان جدید قلمداد می‌شد؛ از این‌رو، آنان که خواهان تصوف بودند، به یک‌باره به خانقاه‌ها روی آوردند. هم‌چنین می‌توان گفت فقر حاکم بر زمانه، موجب شد تصوف و عرفان، جهان‌بینی غالب در این دوران گردد و عده‌ای از مردم برای تأمین مایحتاج خویش به خانقاه متوسل شوند (بحرانی‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۹).

آن‌چه از متون تاریخی برمی‌آید غازان خان حتی قبل از اسلام آوردن به تصوف و صوفیه تمایل داشت چنان‌که «در ابتدای سلطنت در خراسان به زیارت مشهد طوس علی ساکنه السلام و تربت سلطان بایزید و ابوالحسن خرقانی و شیخ ابوسعید ابوالخیر و دیگر اولیاء الله رمسهم رفته بود...» (مرتضوی، ۱۳۳۶: ۳۱۸). در این میان نباید نقش روحانیان بودائی (بخشیان) را فراموش نمود؛ آن‌چه مشخص است بین بودیسم و تصوف اسلامی از جنبه سیر و سلوکی (مانند سفر و ریاضت‌پیشگی) مشابهت و قرابت‌هایی وجود دارد، جالب‌توجه است که غازان خان قبل از تشرف به اسلام با بخشیان (روحانیون بودائی) حشر و نشر جدی داشته و خود نیز بر

طریق ایشان به ریاضت پرداخت. «[غازان خان] در اوایل سن طفولیت نزد جد بزرگوار خویش آباقاخان می‌بود و او مایل به راه و شیوهٔ بخشیان و معتقد معتقدات ایشان، او را به دو بخشی بزرگ سپرده و فرمود تا در تعلیم و تحریص او بر اقتباس مراسم طریقهٔ ایشان مبالغت تمام نمایند» (همدانی، ۱۳۷۳: ۹۰۱)، «[وی] در خوشان خراسان به جهت غلو در آن شیوهٔ بتخانه‌های عالی ساخت و ادای واجبات ایشان بر وجهی می‌کرد که تمامت بخشیان و راهبان از آن ریاضات و مشقات متعجب ماندند» (همان، ۱۳۷۳: ۹۰۲).

«کیانی» (۱۳۶۹: ۴۰) به نقل از: «سعید نفیسی» منشأ تصوف اسلامی را برگرفته از فرهنگ هندی و بودائی دانسته است. توجه به این موضوع روشن می‌سازد که پیشینهٔ اعتقادی مغول در گرایش به تصوف تأثیر فراوانی داشته است؛ از این رو، می‌بینیم بی‌آن‌که نیازی به این اقدام باشد ایلخانان مسلمان داعیهٔ کشف و شهود برهم می‌زدند چنان‌که غازان خان بعد از تشرف به اسلام (که آن هم به دست متصوفه‌ای چون: «صدرالدین بن سعدالدین حمویه» صورت پذیرفت) خواب‌هایی از وی نقل می‌شود که حمل بر مکاشفات و ادراک غیبی دارد و در این راستا برای سیر و سلوک خود خلوت‌خانه و چله‌خانه ساخت (شکری، ۱۳۹۴: ۶۰). در این باره در جامع‌التواریخ آمده است: «پادشاه اسلام [غازان خان] در قشلاق چندروزی می‌خواست که خلوتی بر سبیل چهله برآورد فرمود تا بیرون بارگاه وثاقلی بزدند و تنها در آنجا بنشست... به اندک مایه غذا قناعت می‌نمود» (همدانی، ۱۳۷۳: ۹۵۸). غازان خان، پادشاه ایلخانی در سال ۶۹۴ هـ.ق. مسلمان (مذهب حنفی) شد. وی پس از اسلام آوردن جماعت سادات، ائمه و مشایخ را مورد ملاحظت قرار داد و با آنان به عبادت مشغول شد؛ هم‌چنین دستور به احداث: مساجد، مدارس، ابواب‌البر، خانقاه‌ها و زیارتگاه‌ها در سراسر مناطق تحت سیطره‌اش داد که جزو اصلاحات شاخص این شاه مغول به‌شمار می‌آید (همدانی، ۱۳۵۸: ۷۶.۸۰). در تاریخ مبارک غازانی در این خصوص آمده است «...لیکن از راه تشبیه به ایشان [ائمه اطهار] ابواب‌البری ساختن که جای آخرت ما باشد و بدان واسطهٔ خیری و صدقه جاری گردد تا به برکات آن رحمت خدای تعالی دستگیری نماید و ثوابی دائمی مؤخر گردد» (همدانی، ۱۳۵۸: ۲۰۷)؛ هم‌چنین در ادامه آمده است که: «...اما معلوم است که غازان خان را به خیرات و مبرات و ادراعات و نذورات و انشاء و احداث ابواب‌البر رغبی تمام بود» (همدانی، ۱۳۵۸: ۲۰۹). این مباحث توجه ویژهٔ غازان خان به احداث مجموعه‌های مذهبی را به‌روشنی بیان می‌کند؛ به عبارتی دیگر، خانقاه در این دوره، یکی از فضاها اصلی کالبد و سازمان فضایی مجموعه‌های ابواب‌البر به‌شمار می‌آمده است. خواجه رشیدالدین فضل‌الله از ساخت خانقاه‌ها در کلیهٔ شهرها سخن به‌میان آورده است. بعدها با توجه به تصریح صاحب حبیب‌السیر (قرن دهم هجری قمری) که می‌گوید: «...پوشیده نماند که عمارات آن پادشاه خجسته صفات [غازان خان] منحصر در بقاع مذکوره نبود، بلکه در اطراف ممالک محصوره مواضع دیگر نیز تعمیر نموده شهر اوجان و خانقاه همدان از آن جمله است و در ایام دولت آن پادشاه عالی‌همت به موجب فرمان او در جمیع قری و قصبات

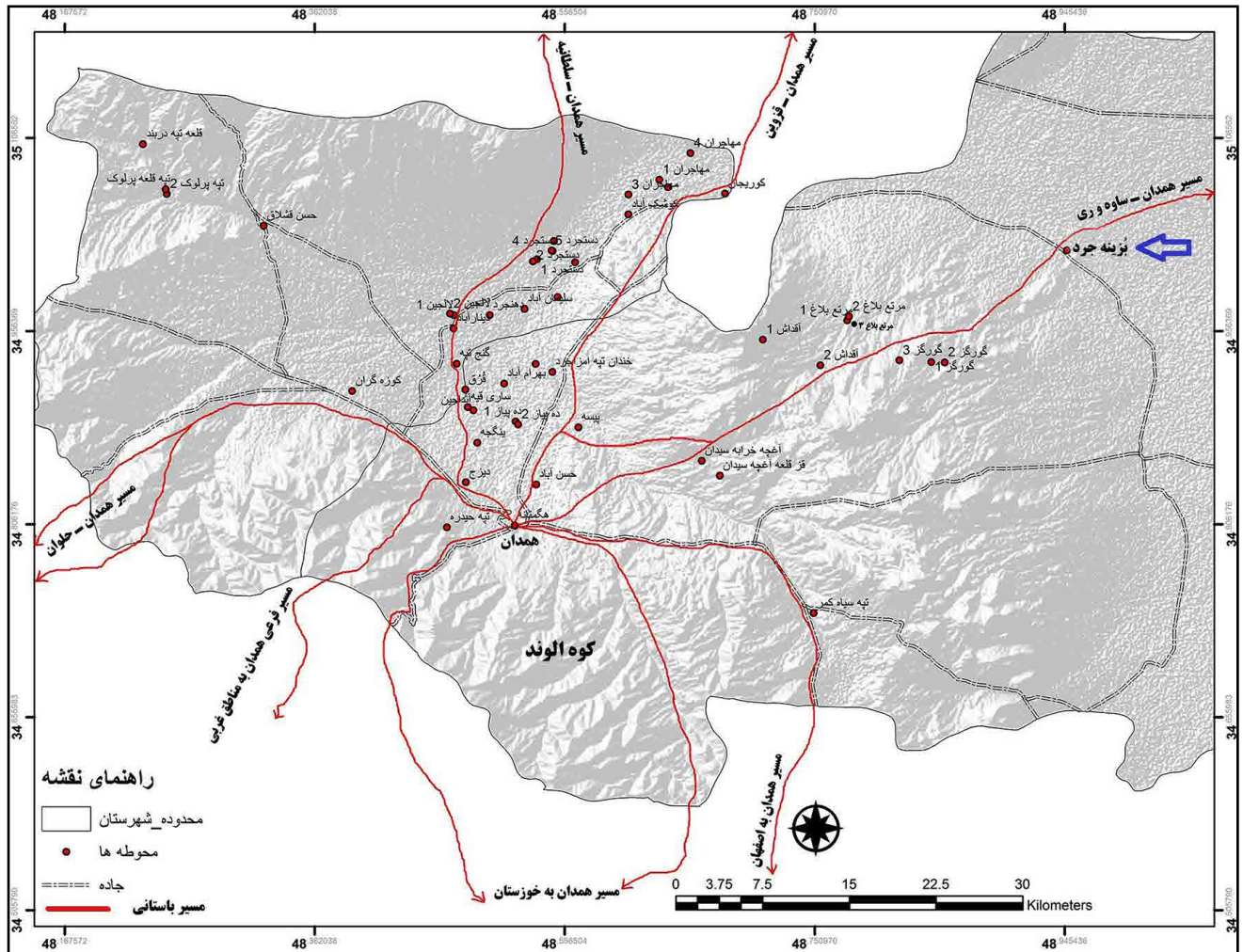
ولایات عراقین و فارس و کرمان و آذربایجان حمامات و مساجد و خوانق ساختند...» (خواندمیر، ۱۳۳۳ ج ۳: ۱۸۹).

از خلال این اسناد، رونق کار صوفیان در روزگار غازان خان به خوبی معلوم می‌شود: «... و چون خانقاه و مدارس و مساجد و دیگر ابواب البر در هر موضعی می‌ساخت و اوقات معین می‌فرمود و وظایف و مشاهرات هر طایفه در نظر آورد و فرمود که چگونه است که از آن فقها و متصوفه و دیگر طوایف هست و از آن سادات نیست...» (همدانی، ۱۳۵۸: ۱۹۰). هم‌چنین در جامع التواریخ رشیدی در خصوص زمینه احداث بناهای وقفی به دستور این شاه ایلخانی آمده است: «... [غازان خان] در هر ولایت که رسید و به هر وقت که جهت قضیه‌ای و حالی به درگاه حق تعالی امید و راز و نیازی مستور داشت، نذری و صدقه‌ای التزام نمود تمامت به ادا رسانید...» (همدانی: ۱۳۷۳: ۱۳۸۵، ۱۳۸۴). مجموع این اسناد به روشنی گواهی بر تمایل قلبی حاکمانی چون غازان خان مبنی بر فرمان احداث خانقاه در سراسر مناطق تحت سیطره‌اش داشته است.

موقعیت روستای بوزنجر در منابع تاریخی

بنابر مستندات تاریخی اولین اشاره به جای نام بوزنجر در منابع مکتوب مربوط به قرن سوم و چهارم هجری قمری است که در کتاب‌های المسالک و الممالک (۲۵۰ هـ.ق.) «ابن خرداذبه» (۱۳۷۱: ۲۵ و ۵۷)، اطلاق النفیسه (۲۹۰ هـ.ق.) «ابن رسته» (۱۸۹۲: ۱۶۷)، الخراج (۳۱۶ هـ.ق.) کاتب بغدادی (۱۳۷۰: ۳۸-۳۷) و احسن التقاسیم (۳۷۵ هـ.ق.) «مقدسی» (۱۳۶۱: ج ۲: ۵۹۹) به آن اشاره شده است. در این متون، از این مکان به عنوان یکی از قرای همدان در ۱۰ (در یک نمونه ۹) فرسخی - یک منزلی (یک بارانداز) - یک مرحله‌ای مسیر همدان به ساوه - در منطقه‌ای هموار و مسطح - یاد شده است. این مسیر در تمامی منابع بدین صورت نگاشته شده که: «از همدان تا درنوا (درنو) پنج فرسخ، از درنوا تا بوزنجر نیز پنج فرسخ، از بوزنجر تا زره چهار فرسخ، از آنجا تا طرزه هم چهار فرسخ مسافت است» (تصویر ۱). ابن رسته (۱۸۹۲: ۱۶۷) در قرن سوم هجری قمری بوزنجر را قریه‌ای محصور با دروازه آهنی دانسته که گویای ساختار تدافعی این روستا، در سده‌های اولیه اسلامی بوده است. ذکر همین مسافت‌ها به این جای نام در متون مورخان و جغرافی نویسان قرن هفتم و هشتم هجری قمری نیز دیده می‌شود (حموی بغدادی، ۱۳۸۰ ج ۱: ۶۵۱؛ بغدادی، ۱۴۱۲: ۲۳۰).

این جای نام قبل از آن که به واسطه ساخت بنای خانقاه باشکوه به فرمان غازان خان مورد توجه قرار گیرد، با برخاستن عارفی نامی «خواجه یوسف همدانی» از این مکان در دوره سلجوقی، از اهمیت شایانی برخوردار بوده است. بنابر نوشته «سمعانی» (۱۹۶۲ ج ۲: ۳۵۶) - متوفی ۵۶۲ هـ.ق. - و «ابن خلکان» (۹۹۴: ج ۷: ۷۹) - متوفی ۶۸۱ هـ.ق. - «خواجه امام ابو یعقوب یوسف بن ایوب بوزنجر دی همدانی» در سال ۴۴۱/۴۴۰ هـ.ق. از مشایخ صوفیه نیمه دوم قرن پنجم و نیمه اول قرن ششم هجری قمری (از بنیان‌گذاران طریقت خواجگان، پیشرو تصوف در آسیای صغیر و

بانی خانقاه بزرگ مرو) و نویسنده کتاب رتبة الحیات (بوزنجردی همدانی، ۱۳۶۲) در روستای بوزنجرد همدان به دنیا آمده است (اذکائی، ۱۳۸۰: ۱۳۸)، (جدول ۱). در لغت‌نامه دهخدا در ذیل وجه تسمیه بوزنجرد آمده است: «بُوزَنْجَرْد [رَج] (اخ) قریه‌ای است از قراء همدان در یک منزلی و آن طرف ساوه است و از آنجا است: ابویعقوب یوسف بن ایوب بن یوسف بن حسن بن وهره همدانی بوزنجردی». بُزینه [بُن/ن] (ص نسبی، مرکب) از نوع بز. منسوب به نوعی از گوسپند اطلاق می‌شود که به جای پشم مو دارد و در زیر مو کرک است که اسامی آن‌ها از دو جنس ذیل کلمه می‌ش آمده است. پسوند جرد [ج] (ا) در این گروه از امکانه، معرب یا صورتی دیگر از گرد که مزید مؤخر امکانه قرار می‌گیرد و به معنی قلعه و حصار و شهر است (دهخدا، ۱۳۷۷). پرویز اذکائی (۱۳۸۰: ۱۳۷-۱۳۵) نیز واژه بوزنجرد را ساخته «بیژن» نامی از دودمان «گودرز اشکانی» دانسته است.

▲ تصویر ۱. مهم‌ترین راه‌های ارتباطی دشت همدان در ادوار سلجوقی و ایلخانی و موقعیت محوطه اسلامی بُزینه جرد بر سر مسیر تاریخی همدان به ساوه و ری (جاده خراسان بزرگ)، (رضائی، ۱۴۰۰).

Fig. 1. The most important communication routes of the Hamedan plain in the Seljuq and Ilkhanid periods and the location of the Islamic site of the Bozineh Jerd on the historical route from Hamedan to Saveh and Ray (Great Khorasan Road) (Rezaei, 2021).

خانقاه بوزنجرد در منابع تاریخی

نخستین توجه غازان به دشت همدان که از آن به‌عنوان «مرغزارک همدان» یاد شده، مربوط به سال ۶۹۵ ه.ق. است. فضل‌الله همدانی (۱۳۷۳: ۱۲۷۱) در

جدول ۱. موقعیت روستای بوزنجر در متون تاریخی (رضائی، ۱۳۹۹).
Tab. 1. The location of the Bozanjerd village in historical sources (Rezaei, 2021).

ردیف	نام مورخ	نام اثر	تاریخ نگارش	موقعیت محوطه نسبت به همدان	توضیحات اثر در خصوص بوزنجر	منبع
۱	ابوالقاسم عبیدالله بن خرداذبه	المسالک الممالک	۲۵۰ ه.ق.	۱۰ فرسخ / یک‌منزلی	از قریه‌های همدان و در یک‌منزلی آن از سمت ساوه است	(ابن خرداذبه، ۱۳۷۱: ۲۵ و ۵۷)
۲	احمد بن عمر ابن رسته	اعلاق النقیسه	۲۹۰-۳۰۰ ه.ق.	۹ فرسخ	در یک مسیر مسطح و هموار قرار دارد، قریه‌ای است محصور با دروازه‌ای آهنی	(ابن رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۷)
۳	قدامه بن جعفر کاتب بغدادی	الخراج	۳۱۶ ه.ق.	۱۰ فرسخ	در ذیل اشاره به مسیر همدان به ری	(کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۳۷-۳۸)
۴	محمدبن احمد مقدسی	احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم	۳۷۵ ه.ق.	یک مرحله	در ذیل اشاره به مسافت‌های شهرهای جبال، مسیر همدان به بوزنجر	(مقدسی، ۱۳۶۱ ج ۲: ۵۹۹)
۵	ابوسعبد عبدالکریم بن محمد سمعانی	الانساب	۵۴۹ ه.ق.	یک مرحله	از قریه‌های همدان، در یک مرحله‌ای آن در جهت ساوه، ابویعقوب خواجه یوسف بن ایوب بوزنجر در همدانی به سال ۴۴۰ - ۴۴۱ ه.ق. در آنجا به دنیا آمده است	(سمعانی، ۱۹۶۲ ج ۲: ۳۵۶)
۶	أبوالفرج ابن جوزی	المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک	پایان یافته به ۵۷۴ ه.ق.	قریه‌ای از قری همدان در مسیر ری	اشاره به زادگاه ابویعقوب خواجه یوسف بن ایوب بوزنجر در همدانی در آنجا	(ابن جوزی، ۱۴۱۲ ج ۱۸: ۱۵)
۷	یاقوت حموی	معجم البلدان	۶۱۵-۶۲۱ ه.ق.	یک مرحله / یک بارانداز	دهی در یک مرحله‌ای / یک بارانداز از همدان در سمت ساوه، از آنجاست ابویعقوب یوسف پسر ایوب پسر یوسف پسر حسن پسر وهره همدانی بوزنجر در	(حموی، ۱۳۸۰ ج ۱: ۶۵۱)
۸	عزالدین علی ابن الأثیر جزری	اللباب فی تهذیب الانساب	متوفی ۶۳۰ ه.ق.	قریه‌ای در یک مرحله‌ای همدان در مسیر ساوه	اشاره به زادگاه خواجه یوسف بن ایوب در قریه بوزنجر همدان	(ابن‌اثیر، ۱۴۱۴ ج ۱: ۱۸۶)
۹	ابوالعباس، احمد بن محمد برمکی اربلی (ابن خلکان)	وفیات الأعیان و انباء أبناء الزمان	۶۵۴-۶۷۲ ه.ق.	یک مرحله	از قری همدان، در یک مرحله‌ای آن در مسیر ری، اشاره به تولد خواجه امام یوسف ابویعقوب یوسف بوزنجر در همدانی به سال ۴۴۰ - ۴۴۱ ه.ق. در آنجا.	(ابن‌خلکان، ۱۹۹۴ ج ۷: ۷۹-۸۰)
۱۰	رشیدالدین فضل‌الله بن عمادالدوله ابوالخیر	تاریخ مبارک غازانی / جامع التواریخ	۷۰۰-۷۱۰ ه.ق.	در ولایت همدان در حدود سفیدکوه	اشاره به بنای خانقاه بوزنجر در ولایت همدان در حدود سفیدکوه/اشاره به ابواب‌البر همدان	(همدانی، ۱۳۵۸: ۲۰ و ۱۴۱، ۱۶۲، ۲۱۵) (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۲۲۱ و ۱۳۸۵)
۱۱	صفی‌الدین عبد المؤمن ابن عبد الحق بغدادی	مراصد الإطلاع علی أسماء الامکنه و البقاع	متوفی ۷۳۹ ه.ق.	از قری همدان در جهت ساوه	-	(بغدادی، ۱۴۱۲: ۲۳۰)

این خصوص می‌نویسد: «رایات همایون [غازان خان] که عازم بغداد بود چون به مرغزارک از حدود همدان رسید، جمال‌الدین دستجردانی را به جای «ملک شرف‌الدین سمنانی» به وزارت نصب فرمودند، و در هشتم ذی‌القعدة سنه خمس و تسعین و ستمائه بود و یک ماه آنجا مقام بود و ملوک عراق عجم به شرف بندگی پیوستند...».

بنا به نوشته «مستوفی قزوینی» (۱۳۶۴: ۵۴۸)، غازان خان در سال ۶۹۵ هـ.ق. به عزم قشلاق بغداد، وارد منطقه شِراء (دشت قهاوند امروزی) و شهر همدان شد. آن‌چه مشخص است غازان خان در اواخر قرن هفتم هجری قمری در همدان بیلاقی داشته (خواندمیر، ۱۳۳۳: ۱۴۹) و مدتی از سال را در آنجا به شکار می‌پرداخته است (شیرازی، ۱۳۴۶: ۲۰۶). وی از نواحی شرقی و شمال‌شرقی دشت همدان وارد شهر همدان شده است. در عهد وی، «اتابک افراسیاب» (۶۸۸ تا ۶۹۵ هـ.ق.)، «جمال‌الدین دستجردانی» (از سال ۶۹۵ هـ.ق.) و «ابوبکر دادقبادی» (از سال ۶۹۸ هـ.ق.) منصب والی مرغزارک (دشت) همدان را بر عهده داشته‌اند (اقبال، ۱۳۸۸: ۴۴۶؛ همدانی، ۱۳۵۸: ۱۰۵؛ همدانی، ۱۳۷۳: ۱۲۷۰-۱۲۷۸). مهم‌ترین سند برجای مانده از وضعیت خانقاه بوزینجرد که هم‌زمان با بنای آن نگاشته شده مربوط به مکتوبات خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در جامع‌التواریخ و تاریخ مبارک‌غازانی است. در تاریخ مبارک‌غازانی بارها به ابواب‌البر همدان، اشاره شده که به فرمان غازان خان (همدانی، ۱۳۵۸: ۱۶۲) در جوار سفیدکوه، و در روستای بوزینجرد ساخته شده است (همان: ۲۱۵). در این باره در کتاب تاریخ و صاف ذیل آثار دولت‌غازانی آمده است: «...دیگر از بناهای غازانی خانقاه همدان است که دارای موقوفاتی است این خانقاه امروز [۷۲۸ هـ.ق.] هم دایره و سفره آن هم گسترده است و مسافران از مغول و مسلمان در آن بیتوته می‌کنند...» (شیرازی، ۱۳۴۶: ۲۳۲). وزیر ایلخانی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله در خصوص بنای این خانقاه در همدان نوشته است: «پادشاه اسلام [غازان خان] چون بر سریر سلطنت متمکن گشت ... خانقاهی در دیه بوزینجرد از اعمال همدان بنا فرمود و آن عمارتی عالی و بنایی عظیم است، و اوقاف بسیار از ضیاع و عقار بر آنجا وقف کرده و تولیت آن به او و اولاد و اعقاب او داد و به نظر عنایت و عاطفت پادشاهانه ملحوظ گشت» (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۲۲۱؛ ۱۳۵۸: ۱۴۱). وی در ادامه این‌چنین آورده است: «[غازان خان] در محرم سال ۷۰۲ هـ.ق. از شهر اسلام اوجان بر عزیمت سفر شام متوجه حدود همدان گشت... از آنجا به جانب همدان درآمده در خانقاه مبارک که در دیه بوزینجرد احداث و انشا فرموده و بر آن اوقاف بی‌اندازه کرده و عمارتی به غایت خوب و عالی است، نزول فرمود» (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۳۰۶-۱۳۰۷)؛ هم‌چنین در جایی از همان کتاب در ذیل موقعیت این خانقاه آمده است: «در ولایت همدان در حدود سفیدکوه در دیه بوزینجرد خانقاهی معتبر ساخته و املاک بسیار بر آنجا وقف کرده و صادر و وارد از آن خیر در آسایش‌اند، چنان‌که همگان مشاهده می‌کنند» (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۳۸۵؛ ۱۳۵۸: ۲۱۵). در پایان مکتوب سی‌وسوم از مکاتبات رشیدی از ارسال روغن، کشک [پنجاه هزار] گوسفند و زیلو بافت شیراز به خانقاه همدان یاد شده تا صرف رفاه

حال صادر و وارد، فقراء، مساکین و در راه مانده شود (همدانی، ۱۳۶۴: ۱۸۳؛ کیانی، ۱۳۶۹: ۲۳۷). آن‌چه مشخص است بنای خانقاه همدان در روستایی به نام بوژنجرده [بوژینجرده] در کنار سفیدکوه قرار داشته و از بناهای باشکوه و عظیم آن زمان به شمار می‌آمده است که غازان خان املاک و زمین‌های بسیاری را بر آن وقف کرده بود. بدین‌شکل که مردمان و صوفیانی که به آنجا وارد می‌شدند به جهت امکانات و خدمات آن، در رفاه و آسایش بودند. غازان خان یک‌سال قبل از فوتش در محرم ۷۰۲ هـ.ق. چندروزی در این خانقاه اقامت داشته است (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۳۰۶؛ خواندمیر، ۱۳۷۲: ۱۵۸؛ ۱۳۳۳ ج ۳: ۱۸۹).

بررسی داده‌های باستان‌شناسی برای جایابی مجموعه خانقاهی بوژنجرده

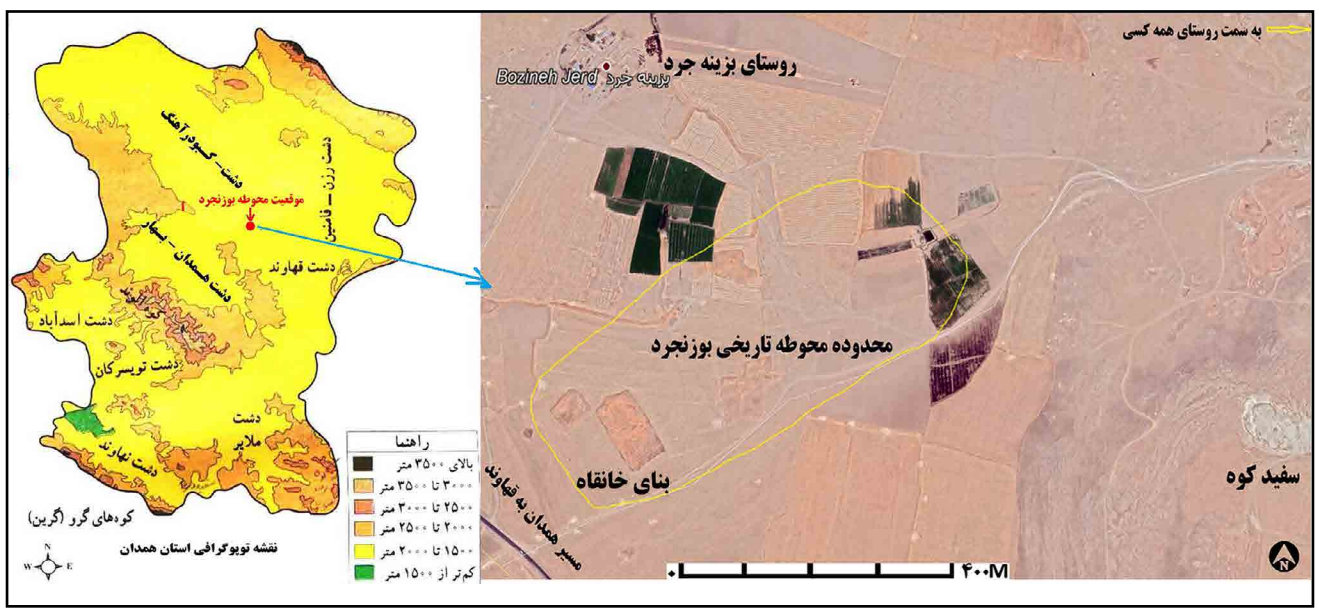
با توجه به اشاره‌های تاریخی و مطالعات باستان‌شناختی، منطقه‌ای در شرق دشت همدان مورد بررسی قرار گرفت که در نتیجه آن داده‌های ارزشمندی بر جایابی مجموعه خانقاهی بوژنجرده کشف و شناسایی گردید. این داده‌ها شامل: بقایای استقرار، تزئینات معماری، سفال و گنجینه‌ای است که حدود ۱۱۰ سال پیش در این منطقه کشف شده است. در ادامه به بررسی داده‌های مزبور پرداخته می‌شود.

- بقایای استقراری

در مجموع اسناد تاریخی مورد بحث، هیچ‌گونه اشاره‌ای به وسعت خانقاه بوژنجرده نشده است؛ با این حال در بررسی باستان‌شناسی که در سال ۱۳۹۹ هـ.ش صورت گرفت محدوده محوطه تاریخی مورد بحث در ۵۰۰ متری جنوب و جنوب شرق روستای بُزینه جرد (از توابع بخش شراه شهرستان همدان، در دهستان چاه‌دشت و در فاصله حدود ۶۰ کیلومتری مسیر همدان به ساوه) و ۱٫۵ کیلومتری جنوب غرب روستای همه‌کسی قرار دارد. بخش اصلی محوطه با احتساب حریم آن در گستره‌ای به ابعاد تقریبی ۳۰۰×۶۰۰ متر و در وسعتی بیش از ۱۸ هکتار بقایای استقراری شناسایی شد که بخشی از آثار آن در نتیجه کاوش‌های غیرمجاز و نیز فعالیت‌های کشاورزی رخ نموده است.^۱ ارتفاع بلندترین قسمت محوطه از سطح دشت در حدود ۲ متر است که بخش‌هایی از آن در نتیجه دخل و تصرف‌های متعدد به‌طور کامل تخریب شده است. آن‌چه از بررسی‌ها مشخص می‌شود مجموع محدوده معرفی شده شامل روستای بوژنجرده کهن، مجموعه خانقاهی و بناهای وابسته به آن بوده است (تصویر ۲). طبق بررسی‌ها حجم آثار معماری و تزئینات وابسته به آن (کاشی‌کاری) در دو پشته با قاعده مستطیل شکل در ۵۰۰ متری جنوب روستای بُزینه جرد بیشتر از سایر بخش‌های محدوده تاریخی دیده می‌شود.

- شواهد معماری

در جریان بررسی بخش‌های مختلف محوطه، به‌ویژه بخش شمال شرقی آن، آثار پراکنده و گسترده معماری، شامل بقایای دیوارهایی با پی لاشه‌سنگی و بدنه آجری، شناسایی شد (تصویر ۳). عمده مصالح سنگی این محوطه به صورت

▲ تصویر ۲. عکس ماهواره‌ای از موقعیت و محدوده مجموعه خانقاهی بوزنجرده دشت همدان (Google Earth, 2020).

Fig. 2. Satellite image of the location and extent of the Bozanjerd monastery complex in the Hamedan plain (Google Earth, 2021).

لاشه‌سنگ‌های آهکی است که در ابعاد کوچک و بزرگ در بخش غربی و شرقی محوطه پراکنده‌اند. احتمالاً این سنگ‌ها از کوه مجاور (سفیدکوه) در بخش شرقی محوطه استخراج و به‌کار گرفته شده است. این کوه مهم‌ترین عارضه‌ای است که در بخش شرقی محوطه قرار دارد و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۱۳۷۳: ۱۳۸۵؛ ۱۳۵۸: ۲۱۵) در ذیل توصیف خانقاه بوزنجرده به آن اشاره کرده است. امروزه از سفیدکوه، به‌عنوان معدن سنگ استفاده می‌شود. علاوه‌بر مصالح سنگی، از آجر (با حجم گسترده) نیز در کالبد و ساختار اصلی مجموعه بناها بهره برده‌اند که آثار آن در بخش‌های مختلف محوطه دیده می‌شود. این آجرها ابعاد مختلفی دارند؛ ازجمله: آجرهای مربع با خمیره‌ای به رنگ‌های قرمز، نخودی و طیف‌هایی متمایل به قهوه‌ای به ابعاد ۶-۵×۲۴×۲۴؛ ۵×۲۲×۲۲؛ ۵×۲۱×۲۱؛ ۵×۱۹×۱۹؛ ۵×۱۹/۵×۱۹/۵ و ۵×۱۸×۱۸ سانتی‌متر که از کیفیت و پخت کافی برخوردارند (تصویر ۴). آجرهای با ابعاد ۵×۲۲×۲۲ سانتی‌متر و ۵×۲۱×۲۱ سانتی‌متر شبیه به نمونه‌های رایج در قرون ششم تا هشتم هجری قمری (ویلیبر، ۱۳۶۵: ۵۱) از فراوانی بیشتری برخوردارند. با این حال تا زمانی که کاوش‌های علمی در بخش‌های مختلف محوطه (ازجمله بخش غربی که به‌صورت پشته‌ای مرتفع برجای مانده) صورت نگیرد، نمی‌توان به‌طور دقیق در خصوص وضعیت معماری محوطه اطلاعات دقیقی به‌دست آورد. در میان بقایای معماری محوطه، به‌ویژه در بخش شمال شرقی آن، تعداد زیادی قطعات کاشی که مربوط به تزئینات ویران شده است، شناسایی گردید که گویای وجود بناهای مهم با تزئینات زیبا و متنوع کاشی‌کاری، قابل مقایسه با بناهای مهم برجای مانده از دوره ایلخانی است. کاشی‌های شناسایی شده با توجه به فن ساخت و تزئین، شامل: انواع کاشی زرین‌فام، منقوش لعابی، لاجوردینه و خشتی است. کاشی‌های زرین‌فام به‌دست آمده شامل: اشکال مختلف ستاره‌ای هشت‌پر، شش‌پر، حاشیه‌ای (افریزی کتیبه‌ای) و محرابی بوده که برخی دارای تزئین قالبی زیرلعاب هستند. محتوای اشکال کتیبه‌ای اصولاً آیات قرآنی و دینی است که

► تصویر ۳. پراکندگی آثار معماری (سنگی و آجری) در بخش غربی و شمال شرقی محوطه بوژنجرده (رضائی، ۱۳۹۹).

Fig. 3. The Distribution of architectural works (stone and brick) in the western and northeastern part of the Bozanjerd Site (Rezaei, 2020).

► تصویر ۴. بقایای معماری (سنگی و آجری) که در پی کاوش‌های غیرمجاز نمایان شده (رضائی، ۱۳۹۹).

Fig. 4. The Distribution of architectural works (stone and brick) in the western and northeastern part of the Bozanjerd Site (Rezaei, 2020).

شواهدی مبنی بر بهره‌گیری از آن در بنای مذهبی بوده است. نمونه‌های مشابهی از این نوع کاشی‌ها به لحاظ نقش‌مایه و فن ساخت در مراکزی هم‌چون: کاشان (واتسون، ۱۳۹۰)، ری (Treptow, 2007)، آوه (لشکری و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۶-۴۴)، ذلف‌آباد (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۵)، سلطانیه (مهیار و همکاران، ۱۳۶۵: ۲۴۷) و تخت‌سلیمان (طاووسی و همکاران، ۱۳۹۲: ۶۵-۵۷) تولید و یا شناسایی شده‌اند (جدول ۲: شماره ۶-۱). از کاشی منقوش لعابی نیز چندین قطعه با تزئینات اسلیمی و هندسی در زمینه فیروزه‌ای و سفید، در اشکال چهارلنگه و چندپر به دست آمد (جدول ۲: شماره ۹-۷). قطعاتی نیز از کاشی لاجوردینه به صورت تک‌رنگ ساده در اشکال مختلف چلیپایی (چهارلنگه)، سیلی، چهارضلعی و شش‌ضلعی شناسایی شد (جدول ۲: شماره ۱۰ و ۱۱).

بقیه کاشی‌های شناسایی شده از نوع خشتی است که به لحاظ ضخامت به دو دسته ۱٫۵ و ۴ سانتی‌متری در رنگ‌های آبی، فیروزه‌ای و لاجوردی قابل تقسیم‌اند. حجم کاشی‌های خشتی نسبت به سایر گونه‌ها در سطح محوطه بیشتر است.

درمیان کاشی‌های خشتی تک‌رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی به‌دست آمده از محوطه، اشکال هشت‌ضلعی، شش‌ضلعی و ستاره‌ای شکل به‌روشنی قابل تشخیص است (جدول ۲: ب). علاوه بر آن شکل کاشی نبشی در بین این دسته از آثار که در لبه‌ها و کنج‌های بنا همراه با سایر اشکال کاربرد داشته، دیده می‌شود (جدول ۲: ب، شماره ۸-۵). قطعات کاشی‌های خشتی برجای مانده از محوطه از نوع کاشی‌های قرن هفتم و هشتم هجری قمری هستند که نمونه‌های قابل مقایسه با آن را

جدول ۲. انواع کاشی‌های به‌دست آمده از محوطه بوزنجر (رضائی، ۱۳۹۹).
Tab. 2. All kinds of tiles obtained from the Bozanjerd Site (Rezaei, 2020).

(الف) قطعات کاشی از نوع محرابی و افربز، و کاشی‌های زرین‌فام، لاجوردینه و منقوش به شکل چندوجهی

(ب) قطعات کاشی خشتی به رنگ آبی و لاجوردی

به لحاظ شکل و نقش مایه می‌توان در بناهای شاخص دوره خوارزمشاهی و ایلخانی هم‌چون: سلطانیه (مهیار و همکاران، ۱۳۶۵: ۲۴۸) و ذلف‌آباد (نعمتی، ۱۳۹۱: ۱۳۵) مشاهده نمود. بیشترین کاربرد این نوع از کاشی‌ها، قرارگیری آن‌ها در بین کاشی‌های زربین فام چندوجهی است (ویلیبر، ۱۳۶۵: ۹۰-۹۴؛ واتسون، ۱۳۹۰: ۱۶۶؛ کیانی، ۱۳۹۰: ۱۲۳؛ نفیسی، ۱۳۴۵: ۴۷؛ Carboni & Masuya, 1993).

- یافته‌های سفالی

قطعات سفالی محوطه بوزنجرد مدارک ارزشمندی برای تاریخ‌گذاری و نیز تحلیل وضعیت و کیفیت استقرار و ساخت‌وساز در این محوطه فراهم می‌سازد. پراکندگی سفال در بیشتر بخش‌های محوطه دیده می‌شود، اما بیشترین حجم پراکندگی مربوط به بخش شمال شرقی و غربی محوطه است. در اینجا قطعات سفالی با روش «نمونه‌برداری» به صورت «تصادفی ساده» و براساس «خصوصیات کیفی» مطالعه شدند. درنهایت پس از بررسی قطعات سفالی دوران اسلامی محوطه، این آثار طبقه‌بندی و گونه‌شناسی شده و به منظور مقایسه و گاهنگاری نسبی آن‌ها، مطالعات سفال سایر محوطه‌های دوران اسلامی شاخص نیز مورد توجه قرار گرفت. قطعات سفالی به دست آمده از بررسی محوطه بوزنجرد با توجه به سبک‌شناسی صورت گرفته به انواع شناخته شده زیر قابل طبقه‌بندی هستند.

(۱) سفال لعاب‌دار تک‌رنگ: ظروف لعاب‌دار تک‌رنگ فیروزه‌ای، سبز و لاجوردی، از متداول‌ترین و فراوان‌ترین سفال‌های محوطه بوزنجرد به شمار می‌آید. خمیره این سفال‌ها، از نوع رُسی نخودی، نخودی مایل به قرمز، شبه چینی و چینی است. در اینجا سفال‌های لعاب‌دار تک‌رنگ، به دو گروه فاقد نقش و منقوش تقسیم می‌شوند. این دسته از سفال‌ها از نظر گاهنگاری عمدتاً مربوط به قرن ششم تا هشتم هجری قمری است (Wilkinson, 1973: 313)، (جدول ۳: الف).

(۲) سفال با نقش سیاه و آبی کباتی در زمینه فیروزه‌ای و آبی مشهور به قلم‌مشکی زیرلعاب: این گروه نیز در سطح محوطه از پراکندگی زیادی برخوردارند. خمیره این سفال‌ها رُسی نخودی، نخودی مایل به قرمز، شبه چینی و چینی است. از اشکال شاخص این گونه سفالی کاسه‌های دهان‌گشاد با پایه‌های بلند مقعر و لبه‌های تخت تی (T) شکل به رنگ فیروزه‌ای و آبی-سفید با خمیره سفید شبه چینی، متعلق به قرن هفتم و هشتم هجری قمری است (Fehervari, 1973: 177; Grube, 1976: 95)، (جدول ۳: ب و ج).

(۳) سفال آبی سفید: سفال منقوش زمینه سفید از دیگر سفال‌های نقاشی زیرلعاب محوطه بوزنجرد است. این گونه سفالی از دو نوع خمیره رُسی نخودی و شبه چینی ساخته شده و با استفاده از رنگ لاجوردی و اغلب به رنگ سیاه بر روی زمینه شیری یا سفید تزئین شده‌اند. نقش‌های عمودی آبی کباتی به صورت نواری در بیشتر نمونه‌های خمیره شبه چینی دیده می‌شود (جدول ۴: الف). تولید این نوع سفال در سده‌های ۷-۹ ه.ق. در بسیاری از مراکز فرهنگی ایران رواج داشته است (صالحی‌کاخکی و همکاران، ۱۳۹۲: ۴-۶).

جدول ۳. انواع قطعات سفالی لعاب‌دار تک‌رنگ و زیرلعابی محوطه بوزنجر (رضائی، ۱۳۹۹).
Tab. 3. All kinds of single-color glaze and underglaze pottery pieces from the Bozanjerd Site (Rezaei, 2020).

<p>الف</p>	<p>الف) قطعات سفالی تک‌رنگ (فاقد نقش و منقوش) با خمیره شبیه چینی و رُسی نخودی؛ جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۱۰۹)، قلعه سنگ (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۶۶)، ذلف‌آباد (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۰)، تهیق (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۸: ۱۴۸)، نیشابور (Wilkinson, 1973, p. 288; Watson, 2004, p. 307)، کاشان، آوه، مشکین تپه (مهبجور و صدیقیان: ۱۳۸۸: ۱۰۹)، مسجد جامع بروجرد (گودرزی، ۱۳۹۵)، محوطه ارزانفود (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۳-۸۴)، دستکند سامن (همتی ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۵-۱۹۶)، زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۴؛ زارعی و شعبانی، ۱۳۹۸: ۱۱۵)، درگزین (زارعی، ۱۳۹۹: ۲۰۰)، آنداجین (محمدی و رضائی، ۱۳۹۹: ۱۵۵) و محوطه قرق (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲: جدول ۲).</p>
<p>ب</p>	<p>ب) قطعات سفالی موسوم به قلم مشکی زیر لعاب فیروزه‌ای و آبی ج) قطعات (لبه) سفالی زیر لعابی تک‌رنگ و منقوش به شکل T کاشان (Haddon, 2011: Fig. 5.14)، ری (Treptow, 2007, p. 38)، نیشابور (Grube, 1976, p. 177)، سلطانیه (مهریار و همکاران، ۱۳۶۵: ۲۴۷)، ذلف‌آباد (نعمتی و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۳۰)، ارزانفود (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۷۹)، دستکند سامن (همتی ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۸)، آنداجین (محمدی و رضائی، ۱۳۹۹: ۱۵۶)، مسجد جامع بروجرد (گودرزی، ۱۳۹۵)، زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۵)، درگزین (زارعی، ۱۳۹۹: ۲۰۰) قلعه سنگ (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۷۰)، محوطه مالین (موسوی‌حاجی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۶) و محوطه قرق (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲: جدول ۳).</p>
<p>ج</p>	

۴) سفال نوع سلطان‌آباد: ظروف زیرلعابی خمیره شبه‌چینی و رُسی با نقوشی به رنگ سیاه، لاجوردی، فیروزه‌ای و خاکستری در زمینه شفاف شیری‌رنگ به شکل کاسه‌های مخروطی دهان‌گشاد با لبه‌های تخت و بشقاب‌های پهن با زاویه‌ای در بدنه، از دیگر ظروف نقاشی زیرلعابی محوطه محسوب می‌شود (جدول ۴: ب). این دسته از سفال‌ها عموماً در سده‌های ۶-۸ ه.ق. در برخی از محوطه‌های ایران در قالب سبک «سلطان‌آباد» در سه سبک تولید شده‌اند (Fehervari, 2000: 223; Watson, 2004: 333 & 339).

۵) سفال نقش‌کننده در گلابه (اسگرافیاتو): این ظروف عموماً با خمیره‌ای رُسی به رنگ نخودی تا قرمز ساخته شده‌اند. عموماً قدمت تاریخی این ظروف به سده‌های پنجم تا هفتم هجری قمری برمی‌گردد (شاطری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۸۴؛ Fehervari, 2000: 88). فن ساخت و طراحی این دسته از سفال‌ها کاملاً بومی و محلی است (ویلسن آلن، ۱۳۸۷: ۳۰)، (جدول ۵: الف).

۶) سفال مینایی: ظروف کاسه‌ای و بشقابی شکل با نقوش رولعابی چندرنگ (عموماً با نقوش: قهوه‌ای، سبز، سیاه و آبی) بر زمینه سفید با خمیره رُسی به رنگ نخودی تا قهوه‌ای از گونه‌های رولعابی رایج قرن هفتم و هشتم هجری قمری محوطه بوژنجر دشت همدان به‌شمار می‌آید (جدول ۵: ب).

نتایج حاصل از مقایسات گونه‌شناختی یافته‌های سفالی محوطه بوژنجر دشت همدان از همسانی و مشابهت این نمونه‌ها با سفال‌های مناطق همجوار دارد. عمده سفال‌های محوطه متعلق به قرن هفتم تا نهم هجری قمری است. در اینجا تشابهات فراوانی میان سفال‌های این محوطه و نمونه‌های یافت‌شده از مراکز فرهنگی شاخص درون منطقه‌ای (محوطه‌های باشقورتاران، درگزین، باباخنجر و زینوآباد در شمال، محوطه‌های ارزانفود، دستکند سامن و هگمتانه در جنوب و محوطه قلعه جوق در شمال شرق) وجود دارد که نشان از ارتباطات عمیق فرهنگی آن‌ها در دوران اسلامی بوده است؛ هم‌چنین قابلیت مقایسه تعدادی از نمونه‌های یافت‌شده با سفال‌های برون منطقه‌ای هم‌چون: استان مرکزی (ذلف‌آباد فراهان، تهیق خمین، آوه ساوه)، کرمانشاه و کردستان (قروه، کنگاور، چمچمال و بیستون)، جنوب ارومیه (تخت سلیمان)، زنجان (آق‌کند و سلطانیه)، و بروجرد به ترتیب نشان از ارتباطات دشت همدان با همسایگان شرقی، غربی، شمالی و جنوبی داشته است؛ بنابراین، همدان در مرکز یکی از چهار راه‌های ارتباطی مهم شمال به جنوب و شرق به غرب ایران قرار داشته و همسانی مواد فرهنگی این منطقه با نواحی دیگر ناشی از موقعیت مکانی آن در زنجیره ارتباطات سیاسی، فرهنگی و تجاری غرب کشور بوده است. به لحاظ سبک هنری و فنی آثار سفالی این محوطه در مراکز فرهنگی همجوار که بر سر مسیرهای ارتباطی دشت همدان به نواحی پیرامونی قرار داشته‌اند، ملاحظه شده است.

- گنجینه فلزی بوژنجر

در سال ۱۹۰۸ م. گنجینه‌ای شامل چندین ظرف فلزی نفیس به صورت اتفاقی

جدول ۴. قطعات سفالی آبی-سفید و سبک سلطان‌آباد محوطه بوزنجرده (رضائی، ۱۳۹۹).
 Tab. 4. Blue-white pottery pieces and Sultan Abad style of the Bozanjerd Site (Rezaei, 2020).

	<p>الف) قطعات سفالی آبی - سفید؛ نیشابور (Watson, 2004, p. 338-339;) (مرتضایی، Wilkinson, 1973, p. 280)، جرجان (صدیقیان، ۱۳۸۳: ۶۴)، قلعه سنگ (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۷۰)، ری (Treptow, 2007, p. 37)، کاشان (صالحی کاخکی و همکاران، ۱۳۹۲: ۵)، ذلف‌آباد (صدیقیان و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۳۵)، بنای ایلخانی بیستون (کالیس و کالمیر، ۱۳۸۵: ۳۳۴)، تهیق (شراهی و صدیقیان، ۱۳۹۸: ۱۵۰)، مالین (موسوی حاجی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۶۶)، دستکند زیرزمینی سامن (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۲)، زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۵)، و محوطه قرق (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲: جدول ۴)</p>
	<p>ب) قطعات موسوم به سبک سلطان‌آباد؛ کاشان و ارزانفود (زارعی و همکاران، ۱۳۹۳: ۸۷)، ذلف‌آباد (Neyestani et al, 2012, p. 103-105)، سامن ملایر (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۰۰)، تخت سلیمان (Haddon, 2011, p. 77) محوطه هگمتانه و زینوآباد همدان (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۴۶)، قلعه سنگ (امیرحاجلو و صدیقیان، ۱۳۹۹: ۱۷۰)، محوطه قرق (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲: جدول ۵) و بیستون (کالیس و کالمیر، ۱۳۸۵: ۳۵۳-۳۵۵) شناسایی شده است.</p>

از محوطه امروزی بزینه‌جرد کشف شد که درحال حاضر در موزه ایران باستان نگه‌داری می‌شود. این مجموعه برای نخستین بار در جلد ششم کتاب سیری در هنر ایران، نگارش «پوپ» و «اکرم» (۱۳۸۷ ج: ۶ و ۱۳) - لوح‌های ۱۳۱۶، ۱۳۳۲، ۱۳۳۴، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲ الف- منتشر شد. بعدها «طاهر رضازاده» (۱۳۹۶) در مقاله‌ای به مطالعه ویژگی‌های هنری، سبک‌شناسی نقوش و شناسایی مکتب فلزکاری این گنجینه پرداخته است؛ از جمله اشیاء شاخص این مجموعه می‌توان به دخل برنجی کنده‌کاری شده و نقره‌کوب، شمعدان برنجی نقره‌کوب با بدنه‌ی نه‌وجهی (تصویر ۵: الف و ب)، تشت برنجی کنده‌کاری شده و مرصع به نقره، سینی برنجی کنده‌کاری

جدول ۵. قطعات سفالی نقش‌کنده در گلابه و گونه رولعابی با نقوش چندرنگ بر زمینه سفید محوطه بوژنجرده (رضائی، ۱۳۹۹).
Tab. 5. Sgraffito pottery pieces and glazed type with multi-colored motifs on white glaze of the Bozanjerd Site (Rezaei, 2020).

	<p>الف) قطعات سفالی نقش‌کنده در گلابه (اسگرافیاتو): زینوآباد (محمدی و شعبانی، ۱۳۹۵: ۱۳۹-۱۴۲)، هگمتانه (زارعی و شعبانی، ۱۳۹۸: ۱۱۴-۱۱۳)، دستکند سامن (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۷)، درگزین (زارعی، ۱۳۹۹: ۲۰۰) و برون منطقه‌ای در محوطه‌های نیشابور (Wilkinson, 1973: pl.4)، جیرفت (چوبک، ۱۳۹۱: ۱۰۷-۱۰۸)، ری (Treptow, 2007, p. 37)، تخت‌سلیمان (Naumann, 1976, p. 95)، مسجد جامع و بافت تاریخی بروجرد (محمدی و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۲۷-۱۳۱)، کنگاور و ارومیه (Schnyder, 1972, p. 194-196) و الموت (شاطری و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۸۳)، مسجد جامع و بافت تاریخی شهر بروجرد (گودرزی و همکاران، ۱۴۰۰: ت: ۱۰-۱۳) و محوطه قرق (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲: جدول ۶)</p>
	<p>ب) قطعات سفالی رولعابی با نقوش چندرنگ بر زمینه سفید با خمیره رسی نخودی تا قهوه‌ای؛ دستکند سامن (همتی‌ازندریانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۹۸)، محوطه هگمتانه، تپه ده‌پياز و تپه گورستان امزاجرد همدان (زارعی و شعبانی، ۱۳۹۸: ۱۱۹)، قلعه‌جوق (رحمانی، ۱۳۹۴: ۱۱۵)، آنداجین (محمدی و رضائی، ۱۳۹۹: ۱۵۶)، مسجد جامع بروجرد (گودرزی، ۱۳۹۵) و محوطه قرق (رضائی و همکاران، ۱۴۰۲: جدول ۷ ب).</p>

شده و مرصع به نقره و طلا و آفتابیه نقره‌ای اشاره کرد (تصویر ۶: الف، ب، ج). آفتابیه و تشت، هر دو رقم «علی بن حمود موصلی» و تاریخ ۶۷۳ ه.ق. دارند و برای «امیر اتمش السعدی» ساخته شده‌اند. سینی برنجی با استفاده از فن چکش‌کاری، قلم‌زنی و حکاکی پرداخت، و با طلا و نقره مرصع شده است. لبه سینی به خارج برگشته و پهن است و سطح آن با نقوش متوالی حیوانات، همراه با نقوش گیاهی مزین شده است. کتیبه‌ای به خط ثلث و به زبان عربی در چهار قسمت وجود دارد. کف سینی با یک گل شش‌پر، نقوش متوالی حیوانات و پرندگان، تزئینات گیاهی و هندسی و نیز انسان‌هایی به صورت نشسته تزئین شده که تمامی این نقوش طلا و نقره‌کوب شده است. این سینی بدون امضا، ولی آشکارا به همان کارگاه و شاید همان استادی که آفتابیه و تشت را ساخته، مربوط است (هاراری، ۱۳۸۷ ج ۶: ۴-۲۸۹۳). تنوع شکلی، فنی و سبکی در این اشیاء چنان زیاد است که احتمالاً می‌رود تولید مراکز مختلف هنری و تولیدی باشند. یکی از مهم‌ترین این مراکز، منطقه موصل عراق است که در این دوره در زمینه فلزکاری شهرت داشته است؛ هم‌چنین تاریخ ساخت این مجموعه نیز

تصویر ۵. دخل مفرغی و شمعدان برنجی نقره‌کوب گنجینه بوزنجر (موزه ملی ایران باستان، شماره ۳۵۲۶ و ۳۵۲۸). ◀

Fig. 5. Bronze dahl and silver-plated brass candelabra of the Bozanjerd treasure (National Museum of Ancient Iran, No. 3526 and 3528).

تصویر ۶. تشت برنجی، آفتابه نقره‌ای و سینی برنجی مرصع به طلا و نقره گنجینه بوزنجر (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷ ج ۱۳: لوح‌های ۱۳۳۴، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲ الف). ◀

Fig. 6. Brass pan, silver pitcher and brass tray inlaid with gold and silver from the Bozanjerd treasure (Pope and Akerman, 2008 vol. 13: plates 1334, 1341, 1342 A).

با دوره ایلخانی مطابقت دارد. چنین مجموعه‌هایی معمولاً بخشی از گنجینه مراکز مذهبی را شکل می‌دادند و از نظر محل کشف، دوره ساخت و ماهیت آن‌ها احتمالاً می‌تواند مربوط به مجموعه خانقاهی مورد پژوهش باشد.

تجزیه و تحلیل

با توجه به مباحث مطرح شده، موقعیت ذکر شده در منابع تاریخی برای مجموعه خانقاهی بوزنجر، وجه تسمیه و مشابهت نام آن با نام کنونی روستای بُزینه‌جرد، اهمیت تاریخی و مذهبی این روستا در طول دوران اسلامی، شواهد باستان‌شناسی موجود که گویایی وجود مجموعه‌ای مهم در این منطقه دارد و در نهایت کشف گنجینه مورد اشاره، همگی بر مطابقت محل خانقاه تاریخی بوزنجر با محوطه باستانی روستای بُزینه‌جرد دارد.

موقعیت روستای بوزنجر و اهمیت آن در منابع نوشتاری کهن به روشنی قابل بررسی است؛ به عبارتی مجموع اسناد مکتوب از بوزنجر، شامل اطلاعات ارزشمندی است که به طور مستقیم به ویژگی‌های بنا، موقعیت ده بوزنجر و ذکر مسافت‌های آن با مناطق همجوار، از جمله همدان اشاره می‌کنند؛ همان‌طور که ذکر شد ابن خردادبه، مقدسی، کاتب بغدادی، حموی و عبدالحق بغدادی، فاصله همدان تا بوزنجر را ۱۰ فرسخ نگاشته‌اند (جدول ۱). این مسافت به شکلی دیگر، هم‌چون یک منزلی، یک بارانداز و یک مرحله‌ای، از مسیر همدان به ساوه و ری، در منطقه جبال یاد شده است. بنابر آن چه در عرف عام و در اصطلاح رایج جغرافیایی امروز از فرسخ و فرسنگ مستفاد می‌شود، این واحد مسافت برابر با شش هزار گز یا شش کیلومتر است (دهخدا، ۱۳۷۷؛ فرهنگ فارسی عمید، ۱۳۷۵). بنابر مستندات تاریخی اگر مسافت شهر همدان تا روستای بوزنجر ۱۰ فرسخ در نظر گرفته شود، این مکان در حدود ۶ کیلومتری شمال شرق شهر همدان، در مسیر همدان به ساوه قرار داشته است. یک منزل و مرحله نیز مقدار مسافتی است که مسافر در یک روز با مرکب بین دو توقفگاه می‌پیماید؛ این مقدار مسافت عموماً در حدود ۸ فرسخ بوده است (دهخدا، ۱۳۷۷؛ فرهنگ فارسی عمید، ۱۳۷۵). وجود روستایی به نام «بُزینه‌جرد» (روستایی از توابع بخش شِراء شهرستان همدان، در دهستان چاه‌دشت) در جغرافیای امروزی منطقه و در فاصله ۶ کیلومتری مسیر اصلی شهر همدان به ساوه، به روشنی مؤید تغییر جزئی نام «بوزنجر» به «بوزینجر» و در نهایت «بُزینه‌جرد» در سده‌های بعدی داشته است. در اینجا پسوند جرد / گرد به ساختار حصار مانند این جای نام اشاره دارد که این امر با توجه به اشاره ابن‌رُسته (۱۸۹۲: ۱۶۷). در خصوص ساختار تدافعی این مکان در سده‌های نخستین اسلامی، قابل انطباق است. طبق اسناد تاریخی زادگاه خواجه امام ابویعقوب یوسف بن ایوب بوزنجر در سال ۴۴۰-۴۴۱ ه.ق. از مشایخ بزرگ صوفیه در روستای بوزنجر همدان، دانسته شده است (سمعی ۱۹۶۲ ج ۲: ۳۵۶؛ ابن‌خلکان، ۱۹۹۴: ج ۷: ۷۹). برخاستن این عارف نامی از روستای بوزنجر بیش از پیش بر اعتبار این مکان در سده‌های بعدی افزود و مورد توجه حکام مسلمان ایلخانی قرار گرفت.

به لحاظ طبیعی این جای نام در بخش آبرفتی و شمالی زیستگاه دره‌ای کوهستان الوند و شمال شرقی دشت همدان واقع شده است. سفیدکوه ذکر شده در کتاب جامع‌التواریخ و تاریخ مبارک‌غازانی در جوار خانقاه بوزنجر (همدانی، ۱۳۷۳: ۱۳۸۵؛ ۱۳۵۸: ۲۱۵) با فاصله تقریبی ۷۵۰ متری، در شرق و جنوب شرق محوطه،

مهم‌ترین عارضه طبیعی همجوار به‌شمار می‌آید که بنابر شواهد، بخش عمده‌ای از مصالح سنگی مجموعه بناهای محوطه از این کوه تأمین می‌شده است (تصویر ۲). بنابر حجم آثار باستان‌شناختی اعم از: آثار معماری، کاشی و قطعات سفالی در سطح منطقه مورد مطالعه احتمالاً دو پشته برجای مانده با قاعده مستطیل شکل در فاصله ۵۰۰ متری روستای امروزی بزینه جرد جایگاه اصلی بنای خانقاه بوده است. آن چه امروزه دیده می‌شود، این مکان دقیقاً در مسیر اصلی و تاریخی همدان به ساوه و ری قرار دارد. لازم به ذکر است که مسیر همدان-ساوه-ری اشاره شده در متون تاریخی یکی از مهم‌ترین شریان‌های ارتباطی شرق به غرب و بالعکس فلات ایران به‌شمار می‌آمده که با پیمودن بخش شرقی شهر همدان و با عبور از مناطقی هم‌چون: شورین، قزقلعه سرخ‌آباد، باغچه سیدان، مرتع بلاغ، گورگز و بزینه جرد وارد کمیجان استان مرکزی می‌شده است (ابن خردادبه، ۱۳۷۱: ۲۵؛ ابن‌رسته، ۱۸۹۲: ۱۶۸-۱۶۷؛ حموی، ۱۳۸۰ ج ۱: ۶۵۱؛ کاتب بغدادی، ۱۳۷۰: ۳۸-۳۷). احتمالاً خروجی دیگر این مسیر از مرکز همدان (از جهت شمال شرق شهر) از سمت شهر امروزی جورقان بوده است. آن چه مشخص است عمده ارتباطات سیاسی، تجاری و فرهنگی غرب به شرق از طریق همین مسیر صورت می‌گرفته و احتمالاً همان مسیر جاده خراسان بزرگ بوده است که بارها در اسناد تاریخی به آن اشاره شده است. این مسیر با عبور از بخش غربی دشت همدان (راه غربی) وارد دشت اسدآباد و از آنجا به سمت کنگاور در جریان بوده است.

در خصوص موقعیت بنابر شواهد از این منظرگاه می‌توان به‌عنوان دروازه ورود به دشت همدان از مرزهای شرقی یاد کرد و گاه‌نگاری خانقاه بوزنجر در جغرافیای امروزی، داده‌های باستان‌شناختی نیز اطلاعات مهمی به‌دست می‌دهند. آثار برجای مانده در سطح منطقه مورد مطالعه می‌تواند در تعیین موقعیت و محدوده فرضی خانقاه در دوره ایلخانی، به‌ویژه دوره حکمرانی غازان خان کمک شایانی کند؛ از جمله مهم‌ترین شواهد سطحی، می‌توان به معماری و مصالح به‌کار رفته در آن هم‌چون آجر و ابعاد رایج آن اشاره کرد. بخش عمده‌ای از آجرهای به‌کار رفته در مجموعه بناهای منطقه دارای ابعادی بین ۲۰ تا ۲۲ سانتی‌متر با ضخامت معمول ۴٫۵ تا ۵ سانتی هستند که در اکثریت بناهای دوره ایلخانی رواج داشته است. آجر با این ابعاد، در سراسر محوطه بزینه جرد با حجم گسترده دیده می‌شود. علاوه بر آن بقایای کاشی‌های به‌دست آمده از سطح منطقه از نوع کاشی‌های کتیبه‌ای (افریز)، زرین‌فام و لاجوردی چندوجهی، کاشی خشتی با طرح‌های چندضلعی و نبشی، مشابه کاشی‌های مورد استفاده در بناهای شاخص دوره ایلخانی هم‌چون کاخ «آباقاخان» در تخت سلیمان، بنای ایلخانی آوه ساوه، ذلف‌آباد فراهان و گنبد سلطانیه مبین کاربرد این دسته از آثار در بناهای شاخص ایلخانی است. در این بین، کاشی‌های کتیبه‌دار بیشتر در بناهای مذهبی کاربرد داشته است؛ احتمالاً این آثار، از نمونه‌های شاخص خانقاه بوزنجر به‌شمار می‌آمده است. یافته‌های سفالی نیز اطلاعات ذی‌قیمتی در خصوص گاه‌نگاری نسبی محوطه و سبک‌های مهم آن در اختیار می‌گذارد. در سطح این محوطه انواع سفال‌های شاخص قرن پنجم تا هشتم هجری قمری

اعم‌از: ظروف لعاب‌دار تک‌رنگ فیروزه‌ای و لاجوردی خمیره شبه‌چینی و رُسی نخودی، قلم مشکی زیرلعاب فیروزه‌ای، ظروف زیرلعابی با خمیره شبه‌چینی با نقوشی به رنگ سیاه، لاجوردی، خاکستری در زمینه شفاف شیری‌رنگ، نقش‌کننده در گلابه (اسگرافیاتو) و ظروف آبی سفید، شناسایی شده که بخش عمده‌ای از این سفال‌ها مانند گونه نقاشی زیرلعاب خمیره شبه‌چینی و سفال موسوم به «سبک سلطان‌آباد» مشخصاً به قرن هفتم و هشتم هجری قمری تعلق دارند. گنجینه فلزی مکشوف از بوزنجر، از دیگر شواهد قابل استناد به این خانقاه است؛ در دو نمونه از این آثار تاریخ ۶۷۳ ه.ق. به همراه نام و امضای صنعتگر موصلی به خط ثلث دیده می‌شود. مجموع آثار به روش: چکش‌کاری، قلم‌زنی، حکاکی و ترصیع ورقه‌های طلا و نقره، نقش‌پردازی شده‌اند. آن‌چه در نمونه‌های مشابه این گنجینه مشهود است، روایتگر ساخت این دسته از آثار توسط استادکاران مجرب در کارگاه‌های مختلف به سفارش حاکمان وقت برای اهدا به اماکن مذهبی به جهت ابراز ارادت به صاحب مکان بوده است؛ به عنوان مثال، می‌توان به گنجینه‌های اهدایی ادوار تیموری و صفوی به آستان قدس رضوی اشاره کرد (حسین‌نیا امیرکلایی و همکاران، ۱۳۹۷: ۶-۷). به نظر می‌رسد اشیاء این گنجینه، جزو اشیای وقفی برای این بنای مقدس و متبرک بوده که پس از گذشت مدتی از ساخت آن‌ها، توسط حاکمان وقت به این مجموعه اهدا شده است. در پایان باید به این نکته نیز توجه داشت که علاقه‌مندی مردمان دوره ایلخانی به مذهب و مسلک طریقت تا جایی بوده است که رسماً از مشایخ بزرگ و از مراکز تصوف تقاضای اعزام خلیفه می‌کردند و معلوم می‌شود که اهل آن روزگار مشتاق تربیت و تذهیب نفس بوده و این امر با حمایت گسترده وزرای مسلمان ایلخانیان از تصوف و صوفیه و نیز تمایل ذاتی شاهان ایلخانی به احداث ابواب‌البر و خانقاه و وقف املاک و اموال فراوان جهت رفاه حال ساکنین آن‌ها به دنبال مشروعیت دینی و سیاسی و هم‌چنین آموزش‌آخروی همراه بوده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به اشاره منابع مکتوب تاریخی، بوزنجر یکی از قریه‌های کهن و معتبر همدان (دارای بارو و دروازه) محسوب می‌شده که در «افرسخی مسیر اصلی همدان به ساوه و ری، در جوار سفیدکوه (در شرق و جنوب محوطه) قرار داشته است. با توجه به شواهد این مسیر همان مسیر خراسان بزرگ بوده است که در حال حاضر به عنوان جاده قدیم همدان به قهاوند شناخته می‌شود. مطالعه منابع تاریخی، وجه تسمیه مجموعه، موقعیت جغرافیایی و بررسی‌های باستان‌شناسی نشان می‌دهد که محل این مجموعه در مجاورت روستای کنونی بُزینه‌جر، از توابع بخش شراء شهرستان همدان و ۶۰ کیلومتری همدان، در سر راه این شهر به ساوه قرار داشته است. دلیل اهمیت این محل قرارداشتن آن در شاهراه ارتباطی شرق و غرب، و از قرن پنجم هجری قمری به بعد، به جهت زادگاه خواجه امام ابویعقوب یوسف بن ایوب بوزنجر، از مشایخ بزرگ صوفیه است و همین موضوع اخیر به نظر می‌رسد یکی از دلایل اصلی غازان خان برای ساخت مجموعه خانقاهی در این مکان بوده است. علاوه بر آن، تمایل قلبی

عامه و خاصه به تصوف و علاقه‌مندی عموم مردم به تهذیب اخلاق و تزکیه نفس و نیز به سبب عوامل اجتماعی و اقتصادی منحصر به فرد مانند فقر مادی عامه مردم و بحران‌های اقتصادی، و حمایت بزرگان ایلخانی از صوفیان، منجر به گسترش خانقاه‌ها شده و تصوف و عرفان، جهان بینی غالب این دوران گردید.

بررسی‌های میدانی و باستان‌شناسی صورت‌گرفته در این محل، منجر به شناسایی بقایای معماری گسترده و ارزشمندی از دوره ایلخانی شد که شامل آجرهای مربع و کاشی‌های خشتی و زرین‌فام دوره ایلخانی، به‌ویژه قطعات کاشی آفریز کتیبه‌ای مشابه نمونه‌های کاخ آباقاخان در تخت سلیمان شد. همراه بقایای معماری طیف وسیعی از قطعات سفالی شاخص قرن هفتم و هشتم هجری قمری شناسایی و مورد مطالعه قرار گرفت که در کل وجود یک مجموعه گسترده و ارزشمند را در این محل در دوره مورد بحث گواهی می‌دهند. موارد قابل مقایسه با این یافته‌ها براساس شکل، فن ساخت و نقش مایه در سایر مراکز فرهنگی قرن ششم تا هشتم هجری قمری، به‌ویژه مناطقی (محوطه‌های تاریخی استان مرکزی (ذلف‌آباد، آوه و تهیق) ری، کرمانشاه (کنگاور و بیستون)، زنجان (سلطانیه)، بروجرد و شمال غرب ایران (تخت سلیمان و ارومیه)) که در ارتباط نزدیک‌تر با دشت همدان قرار داشتند، شناسایی و مطالعه شده است که گویایی ارتباط‌های فرهنگی و هنری این مناطق در دوره مورد بحث و سنت مشابه معماری و هنری جاری در این مناطق است. کشف گنجینه فلزی منسوب به بوزنجرده نیز شاهد دیگری بر جایابی و اهمیت مجموعه خانقاهی مورد مطالعه است. این گنجینه به احتمال بسیار بخشی از هدایا و دارایی‌های مجموعه خانقاهی بوزنجرده به‌شمار می‌رفته است؛ مشابه گنجینه‌هایی که دیگر مراکز مذهبی و غیر مذهبی نیز داشتند. در پایان امید است کاوش‌ها و بررسی‌های باستان‌شناسی آتی اطلاعات بیشتری در ارتباط با دوره‌های ساختمانی، گستره و ویژگی‌های معماری و هنری این مجموعه فراهم آورد.

پی‌نوشت

۱. محدوده مرکزی محوطه در عرض جغرافیایی $35^{\circ} 1' 32'' N$ و طول جغرافیایی $56^{\circ} 48' 41'' E$ و ارتفاع ۱۶۲۴ متری از سطح دریا قرار گرفته است.

کتابنامه

- ابن اثیر، علی بن محمد، ۱۴۱۴ ه.ق.، اللباب فی تهذیب الأنساب. ۳ ج، بیروت: دار صادر.
- ابن جوزی، أبو الفرج، ۱۴۱۲ ه.ق.، المنتظم فی التاریخ الأمم و الملوک. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- ابن خلکان، ابوالعباس احمد بن محمد برمکی اربلی، ۱۹۹۴، وفيات الأعیان و أنباء أبناء الزمان. به کوشش: احسان عباس، بیروت: دار صادر.
- ابن رُسته، احمد بن عمر، ۱۸۹۲، الأعلاق النفیسه. لیدن: مطبعه بریل؛ بیروت: دارصادر.

- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله بن عبدالله، ۱۳۷۱، المسالك و ممالک (ترجمه فارسی قرن پنجم/ششم هجری قمری). ترجمه سعید خاکرند، تهران: مؤسسه مطالعات و انتشارات تاریخی میراث ملل و مؤسسه فرهنگی حنفاً.
- اذکائی، پرویز، ۱۳۸۰، همدان نامه (بیست گفتار درباره مادستان). همدان: مادستان.
- اقبال، عباس، ۱۳۸۸، تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری. تهران: امیرکبیر.
- امیرحاجلو، سعید؛ و صدیقیان، حسین، ۱۳۹۹، «مطالعه باستان‌شناختی سفال‌های دوران اسلامی محوطه قلعه سنگ؛ شهر قدیم سیرجان». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۲۵): ۱۵۵-۱۸۵.
- بحرانی پور، علی؛ نادری‌رمضان‌آباد، امین؛ خسروبیگی، هوشنگ؛ قیّم، بهادر، ۱۳۹۹، «ساختار فرهنگی، هنری و اقتصادی خانقاه‌ها در فرآیند رشد میدان صوفیه ایلیخانان ایران». مطالعات هنر اسلامی، ۱۶ (۳۷): ۳۱۷-۳۳۵.
- بغدادی، صفی‌الدین عبدالؤمن بن عبدالحق، ۱۴۱۲ هـ.ق.، مراصد الإطلاع علی أسماء الامکنه و البقاع. بیروت: دارالجمیل.
- بلالی‌اسکویی، آریتا؛ نقره‌کار، عبدالحمید؛ و کی‌نژاد، محمدعلی، ۱۳۹۱، «سازمان فضایی شهرهای ابواب البر ایلیخانی». مطالعات معماری ایران، ۲: ۶۳-۴۷.
- بلمکی، بهزاد، ۱۳۹۸، «شواهدی از نفوذ فرهنگی حسونا به شرق زاگرس مرکزی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹ (۲۰): ۲۰-۷.
- بوزنجردی‌همدانی، خواجه یوسف، ۱۳۶۲، رتبه الحیات. به تصحیح و مقدمه: محمدامین ریاحی، تهران: توس.
- دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۷۷، لغت‌نامه. قابل دسترس در: <https://www.vajehyab.com/>
- رحمانی، اسماعیل، ۱۳۹۴، «گزارش گمانه‌زنی تعیین عرصه و حریم محوطه تاریخی قلعه جوق فامنین». آرشیو اداره کل میراث‌فرهنگی استان همدان، (منتشر نشده).
- رضازاده، طاهر، ۱۳۹۶، «فلزکاری غرب ایران در قرن هفتم هـ.ق.؛ کشف و شناسایی مکتبی جدید در تاریخ فلزکاری ایرانی اسلامی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷ (۱۴): ۱۸۹-۱۷۹.
- رضائی، مصطفی؛ محمدی، مریم؛ و ملازاده، کاظم، ۱۴۰۱، «طبقه‌بندی، گونه‌شناسی و گاهنگاری سفالینه‌های لعابدار محوطه اسلامی بوزنجرد دشت همدان». پیام باستان‌شناس، ۱۴ (۲۷): ۴۴-۱۷.
- رضائی، مصطفی؛ محمدی، مریم؛ و ملازاده، کاظم، ۱۴۰۲، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفال‌های محوطه قرق دشت همدان - بهار از قرن پنجم تا هشتم هجری قمری». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۳): ۲۴۱-۲۰۹.
- زارعی، محمدابراهیم؛ خاکسار، علی؛ مترجم، عباس؛ امینی، فرهاد؛ و دینی، اعظم، ۱۳۹۳، «بررسی و مطالعه سفال‌های دوره ایلیخانی به دست آمده

- از کاوش‌های باستان‌شناسی ارزانفود». مطالعات باستان‌شناسی، ۶ (۲): ۹۰-۷۳.
- زارعی، محمدابراهیم؛ و شعبانی، محمد، ۱۳۹۸، «بررسی و تحلیل گونه‌شناسی سفالینه‌های آغاز دوران اسلامی تا پایان دوره صفوی منطقه همدان». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۸): ۱۰۹-۱۲۶.
- زارعی، محمدابراهیم، ۱۳۹۹، «بررسی و تحلیل حیات تاریخی شهر درگزین در دوران اسلامی (براساس مستندات تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناسی)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۰ (۲۵): ۱۸۱.۲۰۶.
- چوبک، حمیده، ۱۳۹۱، «سفالینه‌های دوران اسلامی شهر کهن جیرفت». مطالعات باستان‌شناسی، ۴ (۱): ۸۳-۱۱۲.
- حسین‌نیا امیرکلایی، هانیه؛ هاشمی‌زرچ‌آباد، حسن؛ و زارعی، علی، ۱۳۹۷، «معرفی و خوانش کتیبه‌های آثار فلزی عصر صفوی مطالعه موردی: نمونه‌های موجود در موزه آستان قدس رضوی». نگارینه هنر اسلامی، ۵ (۱۵): ۱۲-۴.
- حموی‌بغدادی، یاقوت بن عبدالله، ۱۳۸۰، معجم البلدان. ترجمه علی‌نقی منزوی، ج. ۱ و ۲، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی، ۱۳۳۳، تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد بشر. مقدمه جلال‌الدین همائی؛ زیر نظر: محمد دبیرسیاقی. ج ۳، تهران: خیام.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی، ۱۳۷۲، مآثر الملوک. به تصحیح: میرهاشم محدث، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- سمعانی، عبدالکریم بن محمد، ۱۹۶۲، الأتساب. حیدرآباد: مجلس و دایرةالمعارف الثمانیه.
- شاطری، میترا؛ لاله، هایده؛ و چوبک، حمیده، ۱۳۹۸، «بازنگری در طبقه‌بندی و تاریخ‌گذاری سفال گونه نقش‌کنده در گلابه (اسگرافیاتو) در ایران دوره اسلامی». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹ (۲۱): ۱۷۳-۱۸۸.
- شراهی، اسماعیل؛ و صدیقیان، حسین، ۱۳۹۸، «مطالعه باستان‌شناختی سفال‌های قرون میانی اسلامی دستکند زیرزمینی تهیق خمین». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۸): ۱۵۸-۱۴۱.
- شکری، هوشنگ، ۱۳۹۴، «تأثیر تصوف بر ایلخانان مغول». اطلاعات حکمت و معرفت، ۱۰ (۹): ۵۷-۶۰.
- شیرازی، شرف‌الدین عبدالله بن فضل‌الله، ۱۳۴۶، تاریخ و صاف. به تصحیح: عبدالمحمد آیتی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- صالحی‌کاخکی، احمد؛ صدیقیان، حسین؛ و منتظرظهوری، مجید، ۱۳۹۲، «بررسی روند تولید آبی و سفید در ایران طی ادوار مختلف اسلامی». پژوهش هنر، ۳ (۵): ۱-۱۳.

- طاووسی، محمود؛ شکرپور، شهریار؛ و قوچانی، عبدالله، ۱۳۹۲، «بازتاب رهیافت‌های فرهنگی و اجتماعی عصر ایلخانی بر کاشی‌های زرین‌فام تخت‌سلیمان». نامه هنرهای تجسمی و کاربردی، ۱۱: ۶۶-۵۳.
- غفرانی، علی، ۱۳۸۵، «رشیدالدین فضل‌اله و اندیشه آبادگری در قلمرو ایلخانان». الهیات و معارف اسلامی، ۳۸ (۷۱): ۱۶۷-۱۹۷.
- کاتب بغدادی، ابوالفرج قدامه بن جعفر، ۱۳۷۰، الخراج. ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: البرز.
- کیانی، محسن، ۱۳۶۹، تاریخ خانقاه در ایران. تهران: کتابخانه طهوری.
- کیانی، فاطمه، ۱۳۹۰، «درآمدی بر هنر کاشی‌کاری ایران». کتاب ماه هنر، ۱۵۳: ۱۱۸-۱۲۵.
- کلایس، ولفرام؛ و کالمایر، پیتر، ۱۳۸۵، بیستون: کاوش‌ها و تحقیقات سال‌های ۱۹۶۷-۱۹۶۳. ترجمه فرامرز نجدسمعی، تهران: سازمان میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری.
- گودرزی، محمدمهدی، ۱۳۹۵، «طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های محوطه مسجد جامع بروجرد». پایان‌نامه کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه بوعلی‌سینا، دانشکده هنر و معماری (منتشر نشده).
- لشکری، آرش؛ شریفی‌نیا، اکبر؛ و مهاجروطن، سمیه، ۱۳۹۳، «بررسی نقوش کاشی‌های زرین‌فام آوه از دوره ایلخانیان». نگره، ۳۲: ۵۳-۳۹.
- مرتضایی، محمد، ۱۳۸۳، «گزارش مقدماتی نخستین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی در محوطه جرجان». گزارش‌های باستان‌شناسی ۳، تهران: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری: ۱۸۸-۱۵۵.
- مرتضوی، منوچهر، ۱۳۳۶، «تصوف در دوره ایلخانیان». دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تبریز، ۴۲: ۲۹۷-۳۳۷.
- مستوفی قزوینی، حمدالله ابن ابی بکر احمد، ۱۳۶۴، تاریخ گزیده. به‌کوشش: عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- محمدی، مریم؛ و شعبانی، محمد، ۱۳۹۵، «معرفی و تحلیل سفال‌های دوران اسلامی محوطه زینوآباد-بهار، همدان». پژوهش‌های باستان‌شناسی، ۶ (۱۱): ۱۵۰-۱۳۵.
- محمدی، مریم؛ و رضائی، مصطفی، ۱۳۹۹، «مطالعه تاریخی و باستان‌شناسی محوطه اسلامی آنداجین همدان». مطالعات باستان‌شناسی، ۱۲ (۱): ۱۵۹-۱۴۰.
- محمدی، مریم؛ گودرزی، محمدمهدی؛ و رضائی، مصطفی، ۱۴۰۰، «طبقه‌بندی و گونه‌شناسی سفال‌های نقش‌کنده در گلابه (اسگرافیاتو) شهر بروجرد (براساس سفال‌های مکشوف از محوطه مسجد جامع ولایه‌های بافت قدیم شهری)». نگره، ۵۸: ۱۲۱-۱۳۳.
- مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد، ۱۳۶۱، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم. ترجمه علی نقی منزوی، ج ۲، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.
- ملازاده، کاظم، ۱۳۹۳، باستان‌شناسی ماد. تهران: سمت.

- موسوی حاجی، سید رسول؛ خدادوست، جواد؛ تقوی، عابد؛ و پورعلی یاری گوکی، شهین، ۱۳۹۶، «بررسی و مطالعه تحلیلی سفالینه‌های محوطه مالین؛ شهرستان باخرز (خراسان رضوی)». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷ (۱۳): ۱۷۲-۱۵۷.
- مهجور، فیروز؛ و صدیقیان، حسین، ۱۳۸۸، «بررسی باستان‌شناسی سفال‌های اسلامی محوطه مشکین‌تپه استان مرکزی». پیام باستان‌شناس، ۱۲: ۱۰۵-۱۲۰.
- مهیار، محمد؛ کبیری، احمد؛ و توحیدی، فائق، ۱۳۶۵، «بررسی و پیگردی مقدماتی: برج و باروی ارگ شهر قدیم سلطانیه زمستان ۱۳۶۴». اثر، ۱۲، ۱۳ و ۱۴: ۲۶۴-۲۰۹.
- نعمتی، محمدرضا؛ صدیقیان، حسین؛ و ابراهیمی‌نیا، محمد، ۱۳۹۱، «بررسی سفال‌های اسلامی محوطه ذلف‌آباد فراهان، استان مرکزی (فصل اول)». باستان‌شناسی ایران، ۳: ۱۳۸-۱۲۵.
- نفیسی، نوشین، ۱۳۴۵، «آثار جالب توجهی از هنر کاشی‌سازی ایران در دوره ایلخانیان». هنر و مردم، ۴۱ و ۴۲: ۴۳-۴۸.
- واتسون، آلیور، ۱۳۹۰، سفال زرین فام ایرانی. ترجمه شکوه ذاکری، تهران: شکوه.
- ویلسن‌آلن، جیمز، ۱۳۸۷، سفالگری در خاورمیانه از آغاز تا دوران ایلخانی در موزه آشمولین آکسفورد. ترجمه مهناز شایسته‌فر، تهران: مطالعات هنر اسلامی.
- ویلبر، دونالد، ۱۳۶۵، معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان. ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی.
- هاراری، رالف، ۱۳۸۷، «فلزکاری پس از دوران اسلامی». ترجمه علی حصوری، ج ۶ سیری در هنر ایران، زیر نظر: آرتور پوپ و فیلیس اکرم‌ن تهران: علمی فرهنگی: ۲۸۶۷-۲۹۳۰.
- همتی‌ازندریانی، اسماعیل؛ خاکسار، علی؛ و شعبانی، محمد، ۱۳۹۶، «بررسی و تحلیل سفال‌های دوره اسلامی مجموعه معماری دستکند زیرزمینی سامن ملایر». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۷ (۱۳): ۲۰۶-۱۸۹.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۵۸ ه.ق.، تاریخ مبارک غازانی. به سعی و اهتمام و تصحیح: کارل یال، لندن: اوقاف گیب.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۶۴ ه.ق.، مکاتبات رشیدی. به سعی و اهتمام: محمد شفیق، لاهور: دانشگاه نیماب.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، ۱۳۷۳، جامع التواریخ. به تصحیح و تحشیه: محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: البرز.

- Amir Hajlou, S. & Sedighiyan, H., 2020, "Archaeological study of pottery of the Islamic period in the area of Qala-e-Sang; The Old City of Sirjan". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 10 (25): 155-185 (In Persian).

- Azkaei, P., 2001, *Hamedannameh (twenty speeches about Madiṣtan)*. Hamedan: Madesṣtan (In Persian).

- Bahranipour, A.; Naderi Ramezan-abad, A.; Khosrobeigi, H. & Qayim, B., 2020, "Cultural, artistic and economic structure of Monasteries in the growth process of the disciples of the Islamic Ilkhanan of Iran". *Islamic Art Studies*, 6 (37): 317-335 (In Persian).
- Baghdadi, S. M. H., 1992, *Maraset al-etela alall asmae al-amkaneh va al-bogha (Observations to names of places and Tombs)*. Beirut: Dar al-Jeil (in arabic).
- Balali Oskoei, A.; Noghrehkar, A. H. & Ki Nejad, M. A., 2012, "Spatial organization of the cities of Abvab Al-ber Ilkhani". *Iranian Architectural Studies*, 2: 63-47.
- Balmaki, B., 2019, "Evidence of Hasuna's cultural influence to the east of the Central Zagros". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 9 (20): 7-20 (In Persian).
- Bozanjerdi Hamedani, Y., 1983, *Ranks of life*. Edited and introduced by Mohammad Amin Riyahi, Tehran: Tus (In Persian).
- Carboni, S. & Masuya, T., 1993, *Persian tile*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- Chubak, H., 2012, "Pottery of the Islamic period of the ancient city of Jiroft". *Archaeological Studies*, 4 (1): 83-112 (In Persian).
- Dekhoda, A. A., 1998, *Dictionary*. Available at: <https://www.vajehyab.com/dekhoda/%D9%81%D8%B1%D8%B3%D8%AE-2>
<https://www.vajehyab.com/amid/%D9%81%D8%B1%D8%B3%D8%AE> / [2020/10/23] (In Persian).
- Fehervari, G., 1973, *Islamic pottery: A comprehensive study based on the Barlow collection*. London: Faber and Faber limited.
- Fehervari, G., 2000, *Ceramics of the Islamic World in the Tareq Rajab Museum*. London: I.B. Tauris.
- Ghofrani, A., 2006, "Rashid al-Din Fazlullah and the idea of settlement in the territory of the Ilkhans". *Theology and Islamic Studies*, 38 (71): 167-197 (In Persian).
- Goodarzi, M. M., 2016, "Classification and typology of pottery in the area of Boroujerd Grand Mosque". Master Thesis in Archeology, Bu-Ali Sina University (unpublished) (In Persian).
- Grube, E. J., 1976, *Islamic pottery of the Eight to the Fifteenth Century in the Keir Collection*. London: Faber.
- Haddon, R. A. W., 2011, "Fourteenth century fine glazed wares produced in the Iranian world, and comparisons with contemporary ones from the Golden Horde and Mamlūk Syria/Egypt". Ph.D. Thesis. SOAS,

University of London.

- Harari, R., 2008, "Metalworking after the Islamic era". Translated by: Ali Hosouri, Vol. 6, *A Journey in Iranian Art, under the supervision of Arthur Pope and Phyllis Akerman*, Tehran: Scientific and Cultural: 2867-2930 (In Persian).

- Hamedani, R. F., 1940, *History of Mubarak Ghazani*. Edited by Carl Yale. London: Gibb Endowment (In Persian).

- Hamedani, R. F., 1945, *Mokatebat Rashidi (Rashidi's Correspondence)*. by: The efforts of Muhammad Shafi, Lahore: Nimab University.

- Hamedani, R. F., 1994, *Jāmi' al-Tawārīkh*. Edited by: Mohammad Roshan and Mostafa Mousavi, 4 Vols., Tehran: Alborz (In Persian).

- Hamawi Baghdadi, Y. A., 2001, *Dictionary of countries (Mu'jam ul-Buldān)*. Translated by Ali naghi Monzavi, Vols. 1 & 2, Tehran: Cultural Heritage Organization of the country (In Persian).

- Hemmati Azandariani, E.; Khaksar, A. & Shabani, M., 2017, "Study and analysis of pottery of the Islamic period of Saman Malayer underground architecture collection". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 7 (13): 189-206 (In Persian).

- Hossein Nia Amirkalaei, H.; Hashemi Zarjabad, H. & Zarei, A., 2018, "Introduction and reading of inscriptions of metal works of Safavid era Case study: Examples in Astan Quds Razavi Museum". *Negarineh Islamic Art*, 5 (15): 12-4 (In Persian).

- Ibn Athir, A. M., 1994, *Al-Lebab fi Tahdhib al-Ansab*. 3 c., Beirut: Dar Sader (in Arabic).

- Ibn Juzi, F., 1992, *Al-Muntazem fi al-Tarikh al-Unulhem wa al-Muluk*. Beirut: Darul al-Kotob al-elmiyeh (in arabic).

- Ibn Khallikan, A. A. M., 1994, *Wafayāt al-A'yān wa-Anbā' Abnā' al-Zamān*. By: Ehsan Abbas, Beirut: Dar Sader (in Arabic).

- Ibn Khordadbeh, A. O. A., 1992, *Al-Masalak wa Mamalak (Persian translation of the fifth/sixth century AH)*. Translated by: Saeed Khakrand, Tehran: Institute of National Heritage Studies and Publications and Hanafa Cultural Institute (In Persian).

- Ibn Rusteh, A. U., 1892, *Al-A'lāq al-Nafīsa*. Leiden: Braille Press; Beirut: Dar Sader (in Arabic).

- Iqbal, A., 2009, *Mongol history from the attack of Genghis to the formation of the Timurid government*. Tehran: Amir Kabir (In Persian).

- Katebe Baghdadi, Q. J., 1991, *Al-kharaj*. Translated by: Hossein Ghare Chanloo, Tehran: Alborz (In Persian).

- Khwandamir, Gh. H. H., 1954, *Habīb al-siyar fī akhbār afrād al-bashar*. Introduction by Jalaluddin Homa'ei; Under the supervision of Mohammad Dabir Siyaghi. Vol. 3, Tehran: Khayyam (In Persian).
- Khwandamir, Gh. H. H., 1993, *Māāthir al-mulūk (Memorials of the kings)*. Edited by: Mirhashem Mohaddes, Tehran: Rasa Cultural Services Institute (In Persian).
- Kiani, M., 1990, *History of the monastery in Iran*. Tehran: Tahoori Library (In Persian).
- Kiani, F., 2011, "An Introduction to the Art of Tile in Iran". *Book of the Month of Art*, 153: 118-125 (In Persian).
- Kleiss, W. & Kalmeyer, P., 2006, *Bisotun: Explorations and Research from 1967-1963*. Translated by: Faramarz Najd Samiei, Tehran: Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism Organization (In Persian).
- Lashkari, A.; Sharifinia, A. & Mohajer Vatan, S., 2014. "Study of the designs of the Zarrinfam tiles of Aweh from the Ilkhanid period". *Negareh*, No. 32: 39-53 (In Persian).
- Mahjoor, F. & Sedighiyan, H., 2009, "Archaeological study of Islamic pottery in Meshkin Tappeh site of Markazi province". *Payam-e Bastanshenas*, 12: 105-120 (In Persian).
- Mahyar, M.; Kabiri, A. & Tohidi, F., 1986, "Preliminary study and follow-up: the tower and fortification of the citadel of the old city of Soltanieh in the winter of 1985". *Athar*, 12 (13 & 14): 209-264 (In Persian).
- Mohammadi, M. & Shabani, M., 2016, "Introduction and analysis of Islamic era pottery from Zainoabad-Bahar site, Hamedan". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 6 (11): 135-150 (In Persian).
- Mohammadi, M. & Rezaei, M., 2020, "An Historical and Archaeological Approach to the Islamic Site of Anda-jin". *Archaeological Studies*, 12 (1): 140-159 (In Persian).
- Mohammadi, M.; Goodarzi, M. M. & Rezaei, M., 2021, "Classification and Typology of Pottery Engraved under the Glaze (Sgraffiato) in Borujerd City (Based on Pottery Discovered from the Jameh Mosque Area and Layers of Old Urban Fabric)". *Negareh*, 16 (58): 121-133 (In Persian).
- Maqdasi, A. M. A., 1982, *Ahsan al-Taqa'sim fī Maarefa al-Aqalim*. Translated by Ali naghī Manzavi, Vol. 2, Tehran: Iranian Authors and Translators Company (In Persian).
- Mortazavi, M., 1957, "Sufism in the Ilkhanid period". *Faculty of Literature and Humanities, Tabriz University*, 42: 297-337 (In Persian).

- Mortezaei, M., 2004, "Preliminary Report of the First Chapter of Archaeological Excavations in Jorjan Site". *Archaeological Reports* 3, Tehran: Cultural Heritage and Tourism Organization: 188-155 (In Persian).
- Mostofi Qazvini, H., 1985, *Tarikh-e Gozideh (Selected history)*. By the efforts of Abdolhossein Navaei, Tehran: Amirkabir (In Persian).
- Mousavi Haji, R.; Khudadoost, J.; Taqawi, A. & Pourali Yari Goki, Sh., 2017, "Analytical study of pottery in Malin area; Bakharz city (Khorasan Razavi)". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 7 (13): 157-172 (In Persian).
- Mollazadeh, K., 2014, *Median Archeology*. Tehran: Samt (In Persian).
- Nafisi, N., 1966, "Interesting works of Iranian tile-making art in the Ilkhanid period". *Art and People*, 41 & 42: 43-48 (In Persian).
- Naumann, R. & Naumann, E., 1976, *Takht-e Soleiman. Katalog der Ausstellung*. München: Prähiſtorische Staatssammlung.
- Nemati, M. R.; Sedighian, H. & Ebrahimi, M., 2012, "Study of Islamic pottery in Zolfabad site of Farahan, Markazi province (Chapter 1)"; *Archeology of Iran*, 3: 125-138 (In Persian).
- Neyeſtani, J.; Hatamian, M. J. & Sedighian, H., 2012, "Does Sultān Abād Pottery Really Produced in Sultān Abād?". *Intl. J. Humanities*, 19 (3): 95-109.
- Rahmani, I., 2015, "Speculation report on the determination of the area and privacy of the historical area of Qale Juq Famenin". Archive of the General Directorate of Cultural Heritage of Hamadan Province (unpublished) (In Persian).
- Rezaei, M.; Mohammadi, M. & Mollazadeh, K., 2023, "A Survey and Typological Analysis of Pottery in the Qoroq Site of the Hamadan - Bahar Plain from the Fifth to the Eighth Century AH". *Parseh J Archaeol Stud*, 7 (23): 209-241.
- Rezaei, M.; Mohammadi, M. & Mollazadeh, K., 2023, "Classification, Typology and Chronology of Glazed Pottery of Islamic Site of Bozanjerd of Hamadan Plain". *Payam-e Bastanshenas*, 14 (27): 17-44 (In Persian).
- Rezazadeh, T., 2017, "Metalworking of Western Iran in the Seventh Century AH; Discovery and identification of a new school in the history of Iranian Islamic metalworking". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 7 (14): 179-189 (In Persian).
- Samaani, A. K. M., 1962, *Al-Ansab (Genealogy)*. Hyderabad: Parliament and Encyclopedia of the Ottoman Empire (in Arabic).
- Salehi Kakhki, A.; Sedighian, H. & Montazer Zohori, M., 2013,

“Study of the trend of blue and white production in Iran during different Islamic periods”. *Art Research*, 3 (5): 1-13 (In Persian).

- Schnyder, R., 1972, “Saljuk Pottery in Iran”. In: *The International Congress of Iranian Art & Archaeology*: 189-197.

- Shateri, M.; Laleh, H. & Chubak, H., 2019, “Revision of Classification and Dating of Incised Through Slip Ware (Sgraffiato) in Iran During the Islamic Period”. *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 21 (9): 173-188 (In Persian).

- Sharahi, E. & Sedighiyan H., 2019, “Archaeological study of medieval Islamic pottery in the underground handicraft of Tahiq Khomein”. *Parseh Archaeological Studies*, 3(8): 141-158 (In Persian).

- Shirazi, S. A. F., 1967, *Tarikh vassaf (Tahrir-e- tarikh-e- vassaf)*. Edited by Abdul Mohammad Ayati, Tehran: Iranian Culture Foundation (In Persian).

- Shokri, H., 2015, “The influence of Sufism on the Mongol patriarchs”. *Information of wisdom and knowledge*, 10 (9): 57-60 (In Persian).

- Tavousi, M.; Shekarpour, Sh. & Ghouchani, A., 2013, “Reflection of the cultural and social approaches of the Ilkhanid era on the Zarrinfam tiles of Takht-e Soleiman”. *Letter of Visual and Applied Arts*, 11: 66-53 (In Persian).

- Treptow, T., 2007, *Daily life ornamented the mediaeval Persian city of Rey*. Chicago: The oriental institute museum of the University of Chicago.

- Watson, O., 2004, *Ceramics from Islamic Lands*. London: Thames & Hudson Ltd.

- Watson, O., 2011, *Iranian Zarrinfam pottery*. Translated by: Shokuh Zakeri, Tehran: Shokuh (In Persian).

- Wilson Allen, J., 2008, *Pottery in the Middle East from the Beginning to the Ilkhanid era at the Ashmoulin Museum in Oxford*. Translated by: Mahnaz Shayestehfar, Tehran: Islamic Art Studies (In Persian).

- Wilber, D. N., 1986, *Islamic architecture of Iran in the Ilkhanid period*. Translated by: Abdullah Faryar, Tehran: Scientific and Cultural (In Persian).

- Wilkinson, C. U., 1973, *Nishapur: Pottery of the Early Islamic Period*. New York: The Metropolitan Museum of Art.

- Zarei, M. I.; Khaksar, A.; Motarjem, A.; Amini, F. & Dini, A., 2014, “Survey and study of pottery of the patriarchal period obtained from arzanfod archaeological excavations”. *Archaeological Studies*, 6 (2): 73-90 (In Persian).

- Zarei, M. I. & Shabani, M., 2019, "Study and analysis of typology of pottery from the beginning of the Islamic period to the end of the Safavid period in Hamadan region". *Parseh Archaeological Studies*, 3 (8): 109-126 (In Persian).

- Zarei, M. I., 2020, "Study and analysis of the historical life of Dargazin city in the Islamic era (based on historical documents and archaeological excavations)". *Pazhoheshha-ye Bastan Shenasi Iran*, 10 (25): 181-206 (In Persian).